

Міністерство освіти і науки України

В. І. Дяченко, Г. Х. Яворська

**Професійна усталеність
майбутніх співробітників міліції
як складова їхньої соціально-
професійної зрілості**

Одеса – 2002

ББК 67.620-3(4Укр)

УДК 378.9+378.144

Дяченко В.І., Яворська Г.Х. Професійна усталеність майбутніх співробітників міліції як складова їхньої соціально-професійної зрілості. Монографія. – Одеса: НДРВВ ПУПУ ім. К.Д.Ушинського, 2002. – 157 с.

Зроблено спробу теоретичного та експериментального дослідження професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості майбутніх співробітників органів внутрішніх справ. Визначено структуру, критерії, показники та педагогічні умови формування професійної усталеності у курсантів навчальних закладів освіти МВС України.

Для викладачів, курсантів, слухачів, ад'юнктів, всіх тих, хто цікавиться проблемами професійної освіти в спеціалізованих навчальних закладах «закритого» типу.

Рецензенти:

- **Синьов В.М.** – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України;
- **Карпова Е.Е.** – доктор педагогічних наук, професор;
- **Курлянд З.Н.** – доктор педагогічних наук, професор.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського
(Протокол № 4 від 28 листопада 2002 року).*

ISBN 966-7375-47-9

©В. І. Дяченко, Г.Х.Яворська, 2002

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
ГЛАВА 1. Теоретичне обґрунтування процесу формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти МВС.	
1.1. Проблема професійної усталеності та соціально-професійної зрілості в психолого-педагогічній літературі.....	3
1.2. Поняття професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ як соціально-професійної зрілості.....	15
1.2.1. Структура професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ.....	15
1.2.2. Ознаки професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ та їх характеристика.....	38
1.1.3. Критерії і показники професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ.....	77
ГЛАВА 2. Формування професійної усталеності курсантів – майбутніх співробітників міліції у процесі вогневої підготовки.....	33
2.1. Методика формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти МВС.....	86
2.1.1. Адаптаційний етап процесу формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи МВС.....	89
2.1.2. Продуктивний етап процесу формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти МВС.....	97
2.1.3. Репродуктивний етап процесу формування професійної усталеності курсантів.....	135
2.2. Діагностика професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ.....	141
2.3. Результати експериментального дослідження.....	666
ВИСНОВКИ.....	166
ЛІТЕРАТУРА.....	177
ДОДАТКИ.....	186

ПЕРЕДМОВА

Необхідною умовою подальшої демократизації суспільства і створення правової держави є реформування діяльності правоохоронних органів, які від імені держави реалізують відповідні функції, підвищення престижу цієї роботи та рівня майстерності кадрів, призначених запобігати, розкривати та розслідувати злочини, забезпечувати законність, стояти на варті громадського порядку. Відтак, безсумнівною є важливість науково обґрунтованого підходу як до добору, фахового та посадового визначення, так і до їхньої соціально-професійної зрілості та фахової підготовки до служби в органах внутрішніх справ.

Успіхи правоохоронної діяльності значною мірою залежать від рівня професійної підготовки, теоретичних знань та практичних навичок працівників органів внутрішніх справ, їхнього вміння своєчасно орієнтуватися в обстановці, адаптуватися до сучасних умов, передбачати і випереджати криміналітет задля профілактики і припинення злочинів. Саме на виховання цих якостей соціально-професійно зрілої особистості правоохоронця нової формації спрямована діяльність у навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України.

Боротьба з антигромадськими проявами в житті суспільства висуває все складніші вимоги до співробітників правоохоронних органів.

Завдання навчальних закладів освіти Міністерства внутрішніх справ полягає в тому, щоб підготувати таких фахівців, які з честю справлялися би зі зростаючим рівнем злочинності.

Вимоги до освіти та, особливо, до підготовки професіоналів системи Міністерства внутрішніх справ якісно змінюються: вищий заклад освіти покликаний не тільки дати визначену програмами суму знань майбутньому офіцеру міліції, але й навчити мислити творчо, нестандартно, приймати швидкі і єдино правильні рішення часом у складних, екстремальних ситуаціях, стійко долати труднощі та тимчасові невдачі у службовій діяльності.

У зв'язку з цим необхідно радикально змінити систему підготовки офіцерського складу органів внутрішніх справ, адже саме у процесі навчання у вищому навчальному закладі закладаються основи соціально-професійної зрілості майбутнього офіцера міліції.

Швидкий ріст професійної майстерності забезпечується не тільки наявністю професійних здібностей, але й професійною усталеністю як складовою соціально-професійної зрілості майбутнього співробітника ОВС до професійної діяльності, що виступає однією з важливих її характеристик.

Проблема формування професійної усталеності фахівців різних професій не є новою в педагогіці. Зокрема, досить глибоко досліджена професійна усталеність учителя (Борисова Л.Г., Дімура І.М., Деркач А.О., Дурай-Новакова К.М., Каргієва З.К., Курлянд З.Н., Павлюк Г.О., Хмелюк Р.І., Шубіна Л.А. та ін.). Що ж до професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ, то вона висвітлена дуже мало, хоча й забезпечує продуктивність його діяльності.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що успішність діяльності співробітника органів внутрішніх справ передусім залежить від його соціально-професійної зрілості до виконання службового обов'язку та його складової – професійної усталеності. Саме ця усталеність дозволяє швидко орієнтуватися в мінливих умовах сучасного життя, приймати оптимальні рішення в складних ситуаціях, зберігати витримку і самовладання.

Найбільш загальною умовою професійної усталеності трудової діяльності є оптимальна відповідність між особливостями працюючої людини і об'єктивними вимогами професії. Невідповідність особи професійній діяльності викликає незадоволеність роботою, втрату зацікавленості до неї, відсутність ініціативи та можливостей застосування у справі тих сил, які у людини найбільш розвинені, призводить до надмірних зусиль та витрат часу для засвоєння професійних знань і вмінь, навіть до необхідності зміни професії, на оволодіння якої витрачено багато сил та коштів, у крайньому разі виконання роботи в порядку трудової повинності. Зрозуміло, що суспільна користь такої праці дуже мала.

Усе означене особливо важливе у професії співробітника органів внутрішніх справ. В умовах службової діяльності міліціонери (особливо курсанти-стажисти і молоді офіцери) зазнають значних труднощів, пов'язаних з умінням швидко і правильно орієнтуватися у мінливих умовах сучасного життя, знаходити оптимальні розв'язання у складних, нестандартних ситуаціях і зберігати при цьому витримку і самовладання, тобто володіти професійною усталеністю як складовою соціально-професійної зрілості при виконанні службового обов'язку.

Отже, для більш ефективного формування соціально-професійної зрілості майбутнього співробітника ОВС існує об'єктивна необхідність пошуку шляхів удосконалення підготовки офіцера міліції на основі глибшого розкриття сутності його професійної усталеності, структури цієї усталеності, а також факторів, що впливають на її формування, та умов, що зумовлюють її існування.

Це стає можливим, коли навчально-виховний процес, спрямований

на підготовку майбутнього співробітника органів внутрішніх справ, включає курсантів навчального закладу освіти Міністерства внутрішніх справ в різноманітні види діяльності, які допомагають засвоїти не тільки необхідні знання зі спеціальних предметів, але й розвивають професійні здібності та вміння, творчий потенціал, формують навички управління своїм психічним станом. Сьогодні, коли йде пошук шляхів реалізації нових підходів до підготовки співробітників органів внутрішніх справ, питання щодо формування соціально-професійної зрілості майбутнього співробітника ОВС та її складової - професійної усталеності у службовій діяльності на ранніх етапах становлення міліціонера постає особливо актуальним. Тому що соціально-професійна зрілість спеціаліста як рівень його розвитку визначається всією його діяльністю. Оцінка рівня розвитку особистості як суб'єкта діяльності в кожному із напрямків діяльності дає можливість одержати комплексну характеристику соціально-професійної зрілості та її складової – професійної усталеності. Саме це ми ставили за мету в своїй роботі, що адресована викладачам, курсантам, слухачам, ад'юнктам, всім, хто цікавиться проблемами професійної освіти.

ГЛАВА 1

Теоретичне обґрунтування процесу формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти МВС

1.1. Проблема професійної усталеності та соціально-професійної зрілості в психолого-педагогічній літературі

З розширенням сфери діяльності правоохоронної системи, ускладнення криміногенної ситуації, поглиблення розподілу праці за функціональними і посадовими ознаками, зростання актуальності захисту прав і свобод людини в демократичній державі, яка будується в Україні, набуває все більшого значення професійна підготовка співробітника органів внутрішніх справ.

За своїм характером правоохоронна діяльність завжди емоційно напружена. В умовах такої діяльності міліціонери (особливо курсанти-стажисти і молоді офіцери) зазнають значних труднощів, що пов'язані з умінням орієнтуватися у швидкоплинних умовах сучасного життя, знаходити оптимальні рішення в складних, нестандартних ситуаціях, враховувати вікові, статеві, професійні та індивідуальні особливості оточуючих і зберігати при цьому витримку і самовладання, тобто володіти професійною усталеністю як складовою їхньої соціально-професійної зрілості.

Професійна усталеність діяльності співробітника органів внутрішніх справ як складова соціально-професійної зрілості виступає однією з найважливіших її характеристик поряд із продуктивністю. В останні роки достатньо повно досліджувалась професійна усталеність пілотів, космонавтів, спортсменів, операторів, учителів (Береговий Г.Т., Борисова Л.Г., Дімура І.М., Дурай-Новакова К.М., Каргієва З.К., Ковальчук Е.М., Космолінський Ф.П., Курлянд З.Н., Леонов О.А., Мороз О.Г., Осетров К.В. та ін.).

Що ж до професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ як складової його соціально-професійної зрілості, то вона висвітлена надзвичайно мало, хоча й забезпечує продуктивність його діяльності та висуває високі вимоги до співробітника органів внутрішніх справ у плані відповідності особистості професійній діяльності. М.С.Коган, розглядаючи особистість як складну соціальну систему, зазначає, що поняття “зрілість” характеризує “певну якість цієї системи, досягнення її цілісності” [65].

Категорія “соціальна зрілість” використовується вченими усіх су-

міжних з педагогікою наук (соціологами, філософами, психологами). Самі ж педагоги в науковій літературі недостатньо акцентували увагу на означенні педагогічного аспекту поняття соціальної зрілості особистості молоді.

Процес формування соціальної зрілості особистості вчителя детально досліджували Ю.П. Бардін, В.В. Радул, Р.І. Хмелюк, Б.М. Якобсон та інші.

Проблемами формування різних аспектів соціальної активності особистості займалися К.О. Абульханова-Славська, В.О. Сластьонін, Н.В. Кічук та ін., окремі аспекти соціального самовизначення здійснювали В.Л. Лебедева, Г.П. Ніков та інші; дослідження соціальної відповідності проводили Л.І. Грязнова, К.М. Муздибаєв, М.І. Сметанський та інші.

У своєму підході ми дотримуємося думки, що соціально-професійна зрілість особистості визначається як якість, що виявляється в тому, наскільки адекватно розуміє людина своє місце в суспільстві, яким світоглядом керується, яке її ставлення до суспільних інститутів (норм моралі, норм права, законів), до своїх професійних та службових обов'язків.

Соціально-професійна зрілість особистості курсанта – майбутнього співробітника органів внутрішніх справ формується протягом тривалого інтервалу часу, починаючи з навчально-виховного процесу в навчальному закладі.

Виконання різноманітних функцій у процесі навчально-виховної діяльності потребує окремих оцінок, що ґрунтуються на різних групах характеристик. Наше завдання полягало у визначенні сукупності ознак, критеріїв і показників професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості майбутнього співробітника органів внутрішніх справ.

Поняття “професійна усталеність” було введено К.К.Платоновим, який розглядав такого роду усталеність як властивість особистості, в якій проявляється інтенсивність, дієвість професійної спрямованості, коли професійна діяльність стає для людини “трудовою домінантою” (головним змістом трудового життя) [132, С.40]. У вітчизняній науковій думці насамперед було поставлено завдання вивчення усталеності особистості (Божович Л.І. [20]), що характеризує людську діяльність в обмеженій цілісності елементів, що її складають. Як результат, з'явилися праці, що були присвячені професійній усталеності молодих робітників (Скородумов М.М., Чугунова Е.С. [167]). Автори вважали, що найвищий рівень професійної усталеності знаходить своє відображення в тому, що робітники, отримуючи задоволення працею,

рекомендують навчати цієї професії інших. Тісно пов'язані з поняттям професійної усталеності поняття емоційної усталеності (Зільберман П.Б., Маріщук В.Л., Рейковський Я. [101, 155]) та моральної усталеності (Чудновський В.Е. [209]), питання стресових ситуацій та адаптації до них (Волков І.П., Горбов Ф.Д., Лазарус Р., Левітов М.Д., Леонтьєв О.М., Ломов Б.Ф., Лурія О.Р., Мерлін В.С., Насенко Н.І., Овчинникова О.В., Петровський А.В., Суворова В.В., Теплов Б.М. [29, 33, 86, 87, 91, 92, 96, 104, 110, 116, 129, 179, 184]), усталеності в умовах сенсорної ізоляції (Душков Б.А. [44]), психологічної підготовки людини до космічних польотів (Лебедев В.І., Леонов О.А. [88]), психологічна стійкість в умовах екстремальних швидкоплинних ситуацій (Дьяченко М.І. [48]), теорія установки (Узнадзе Д.М. [189]).

Структура психологічної усталеності оператора представлена у праці К.В.Осетрова [120], в якій автор визначає психологічну усталеність професіонала як складову властивість особистості, що дозволяє робітникові успішно діяти в ускладнених умовах.

Н.П.Казаченко вказує, що усталеність до перешкод - одна з особистісних основ стану готовності до діяльності в екстремальних умовах. Вона має суттєве, нерідко навіть вирішальне значення, як одна з детермінант, що забезпечує захищеність людини від негативного впливу збиваючих факторів - перешкод в період, що безпосередньо передедує діяльності, і можливість зібрано, продуктивно працювати у процесі самої діяльності [55, С.10].

Під час вивчення льотної діяльності Ф.П.Космолінський звернув увагу на те, що, не дивлячись на високий рівень емоційних реакцій пілотів при виконанні складних льотних завдань, якість виконання їх не знижується, а, навпаки, відмічається позитивний вплив емоційного збудження на якість виконуваного завдання [66, С.52].

Низька емоційна усталеність є однією з передумов виникнення й тривалого збереження напруженості. За даними В.Л. Маріщука, К.К. Платонова, Є.А. Плетницького [102], під час впливу достатньо сильних емоційних факторів у більшості людей зберігається або підвищується усталеність всіх функцій і лише у 10-15% поряд з яскраво вираженими зовнішніми проявами емоцій різко знижується професійна працездатність, що значно впливає на діяльність особистості в цілому.

У психологічній та психофізіологічній літературі розглядаються різні стани людини, що виявляють сприятливий або негативний вплив на трудову діяльність. Наприклад, втома, монотонія, напруженість, різні форми психічного стресу та стани, що викликані впливом екстремальних факторів фізичної природи, тобто факторів пікового збільшення або зниження умов. Для характеристики ефективності діяль-

ності або поведінки людини А.Б. Леонова та В.І. Медведєв [89, С.5-6] вводять поняття функціонального стану. Різні форми активності людини можна характеризувати й з точки зору інтенсивності їх прояву. Під цим розуміється звичайно ступінь актуалізації психофізіологічних ресурсів індивідів, який вимагається для виконання певного поведінкового акту в конкретних умовах. З цього погляду, різні форми поведінки повинні розглядатися на тлі деякої впорядкованої множини або континуума станів, що визначає різні ступені готовності до виконання діяльності та її наступний хід. Повноцінне виконання трудового завдання передбачає оптимальний режим всіх ланок системи “людина-машина-виробниче середовище”. Для оцінки ефективності роботи цієї системи в ергономічних дослідженнях звичайно використовується поняття “надійність”, під яким А.Б.Леонова і В.І.Медведєв [89, С. 5-6] розуміють вірогідність виконання поставленого завдання у визначені строки і з допустимою точністю при збереженні в заданих межах параметрів функціонування працюючої системи.

Досліджуючи залежність поведінки в екстремальних ситуаціях від властивостей особистості, Л.Д. Бітхтіна [17, С. 19] дійшла висновку, що толерантність до стресу має широкі індивідуальні відмінності, які не дозволяють чітко визначити межі максимально можливих напружень, загальних для всіх.

Б.Ф. Ломов [94, С. 57-58] відзначає, що проблема стійкості до перешкод передбачає “вивчення гностичних (швидкість і точність сприйняття, швидкість узагальнення, здатність до екстраполяції тощо), вольових (рішучість, самовладання, витримка тощо) та емоційних (насамперед, емоційна усталеність) якостей людини”.

Вивчаючи психічну усталеність людини в екстремальних ситуаціях, С.І. Мазуров [98, С. 44-45] встановив, що поведінкові реакції людини в ускладнених ситуаціях, їхні часові характеристики, загалом, психофізіологічні можливості людей - величини надзвичайно варіативні, залежні від особливостей нервової системи, життєвого досвіду, професійних знань, навичок, мотивації, стилю діяльності.

В.Д.Небиліцин [112, С. 10] висунув низку гіпотез про те, що витривалість до екстремальної напруги й перенапруги, реакція на непередбачені подразники, усталеність до дії факторів зовнішнього середовища (температури, шуму тощо) визначаються силою (працездатністю) нервової системи по відношенню до збуджувального процесу, силою нервової системи по відношенню до гальмуючого процесу, балансом нервових процесів, їх здатністю до переважаючого розвитку збудження або гальмування, рухливостю нервових процесів, їх часовою характеристикою.

“Психологічний захист” є нормальним, повсякденно працюючим психологічним механізмом, зазначають Ф. Басін, В. Рожнов та М. Рожнова [16, С.65]. Основним в механізмі “захисту” є перетворення системи психологічних установок, спрямоване на усунення надмірної емоційної напруги.

Н.Ф. Круглова [70, С.23] пише, що при необхідності підвищення надійності виконання певного елемента діяльності необхідно обумовити його об’єктивну значущість для виконання і створення умов здійснення чіткого й швидкого контролю за результатами, для чого необхідно дати йому точні критерії успішності й відповідну інформацію про їх досягнення.

Р.З. Шайхтдінов [214, С.2] підкреслює, що виконавчі дії у складній ситуації залежать від мотивації і вольових зусиль. Автор розглядає вольове зусилля як високий регулятивний, резервний енергетичний фактор у виробничій діяльності людини.

В.П. Іванов [53, С.84] визначає емоційно-вольову усталеність армійського офіцера як здатність долати труднощі та нестачі служби без негативних емоцій, як здатність контролювати свої емоції навіть в екстремальних ситуаціях.

В.Г.Андросюк, Г.О.Юхновець та інші відмічають, що спеціальною професійною якістю особистості співробітника органів внутрішніх справ є психологічна стійкість - забезпечення необхідного рівня виконання службової діяльності на тлі інтенсивного впливу негативних психологічних факторів. Найчастіше це пов’язано з неочікуваними ризикованими, небезпечними для життя та здоров’я співробітника ситуаціями. Психологічна стійкість тим вища, чим більша потрібна сила зовнішнього впливу для виникнення негативних змін у службовій діяльності, психіці співробітника; чим успішніше він діє в умовах значних психологічних чи фізичних перевантажень, чим вищий у нього самоконтроль та вміння долати негативні психологічні реакції. Стійкість, на їх думку, становить собою складну інтегративну особливість як взаємний вплив різних якостей та рис. Не викликає сумніву вплив на рівень психологічної стійкості професійної спрямованості та професійного досвіду особистості загалом, мотивації та професійної майстерності. Існує зв’язок стійкості також із емоційно-вольовими якостями - рішучістю, самовладанням, витримкою, ініціативністю тощо [142, С. 33].

Л.Г. Борисова [21, 22] вивчала питання усталеності вчителів сільських шкіл, причини плинності вчительських кадрів на селі. Одним із факторів підвищення професійної усталеності вчительських кадрів автор вважає високий рівень педагогічної майстерності.

Усталеність педагогічної праці Л.Г. Борисова та В.М. Турченко [187] характеризували як реальну (і вимірювали її педагогічним стажем учителя), так і потенціальну (вона характеризувалась відношенням учителів до професії, до предмета, що викладають).

З.К. Каргієва звернулася до формування професійної усталеності у студентів університету - майбутніх учителів [59]. Автор висуває ідею формування професійної усталеності засобами спеціальних дисциплін через посилення професійної спрямованості їх викладання [59, С.5]. Факторами, що зумовлюють усталеність, на думку З.К. Каргієвої, є: задоволеність педагогічною професією, успішність навчально-пізнавальної діяльності за рік навчання в університеті, рівень сформованості організаторського й комунікативного компонентів педагогічної діяльності та рівень сформованості професійно-педагогічної спрямованості.

У дослідженні Е.М. Ковальчука [64] вивчалось формування професійної усталеності учнів середніх професійно-технічних училищ. Автор розуміє професійну усталеність як відповідність мотивів та зацікавленості особистості реальному змісту праці.

І.М. Дімура визначає професійну усталеність учителя як міжпредметне поняття, яке означає міру фактичної та вірогідної тривалості трудової діяльності індивідів та груп за певним професійним профілем [41]. Автором виділяються три групи факторів, що визначають професійну усталеність: особистісно-демографічні (стать, вік, соціальне походження, сімейний стан, місце проживання); особистісно-професійні (стаж роботи, соціально-професійний статус та позиції особистості, рівень педагогічної майстерності); фактори середовища (умови праці та побуту, діяльність органів по роботі з учительством, клімат в педагогічному колективі тощо). Крім того, формування професійної усталеності залежить від умов: а) соціально-демографічних характеристик особи, які визначають прийняття чи неприйняття того чи іншого типу життя; б) раціонального поєднання в процесі вузівської підготовки формування орієнтації на професію і готовність до роботи в сільських умовах; в) можливість реалізації в умовах села своїх соціальних і духовних потреб. Виділені І.М. Дімурою фактори, які впливають на формування професійної усталеності, викликають зацікавленість, проте розкривають недостатньо повністю специфіку професії вчителя. На думку І.М. Дімури, професійна усталеність виступає "об'єктивно-суб'єктивною категорією", в якій відбиваються як особистісні моменти суб'єкта діяльності - вчителя (ціннісно-орієнтаційні структури), так і конкретні умови середовища [41, С. 88].

Як відмічає Н.Є.Мажар, поняття "професійна усталеність" особи

(із урахуванням біологічної або соціальної обумовленості властивостей індивідуума) характеризує одну із сторін усталеності особистості і включає усталеність професійних інтересів, намірів та спрямованості особистості [97, С.94].

Окремі сторони професійної усталеності діяльності вчителя відображено у працях А.О. Деркач [37], Л.А. Шубіної (стан напруженості в педагогічній практиці студентів) [218], Г.О. Павлюк (критерії психологічної готовності студентів до педагогічної праці) [145].

В дослідженні З.Н. Курлянд [81] встановлено статистично значущий зв'язок між певним рівнем розвитку педагогічних здібностей і психологічною усталеністю в педагогічній діяльності, а також виділені деякі ознаки цієї усталеності.

Т.В. Осадчою встановлено зв'язок між рівнями сформованості професійної усталеності студентів та їх оволодіння прийомами педагогічної техніки [119, С. 16].

В дослідженні Е.О. Гришина [34] з погляду проблеми професійної усталеності найбільш цікавим є встановлений зв'язок між швидкістю реакції в педагогічних ситуаціях та успішністю в педагогічній діяльності.

Низка авторів (Кузьміна Н.В., Сластьонін В.О., Щербаков О.І. [75, 168, 219]) дійшли висновку про те, що передумовою усталеності педагогічної діяльності є готовність до цієї діяльності.

Дослідження щодо формування професійної готовності студентів до педагогічної діяльності проведено К.М. Дурай-Новаковою [43]. Автор розглядає професійну готовність як закономірний результат широкого розуміння поняття професійної підготовки, розвиток педагогічної спрямованості, ...професійного становлення [43, С.66]. Педагогічна діяльність та професійна готовність знаходяться в тісній взаємозалежності. У процесі засвоєння цієї діяльності проходить формування професійно значущих властивостей особи. Професійна спрямованість при цьому є фактором збереження психічної активності вчителя. Це положення, висунуте К.М. Дурай-Новаковою, дозволяє дійти висновку про формування професійної усталеності в процесі педагогічної діяльності або діяльності, що максимально моделює таку, а також про вплив на цю усталеність педагогічної спрямованості.

Низка дослідників української школи розглядають питання професійної адаптації випускника педагогічного вищого навчального закладу (Мороз О.Г.) [108], формування готовності студентів педагогічного ВНЗ до виконавчо-мовної діяльності (Капська А.Й.) [58], теоретичних засад виховання морально-психологічної готовності студентів педвузу до професійної діяльності (Кондрашова Л.В.) [68], педагогічних

основ міжпредметного підходу в професійній підготовці вчителя (Єрьомкін А.І.) [50], формування та розвитку професійної усталеності вчителя (Курлянд З.Н.) [83].

Так, Л.В.Кондрашова характеризує морально-психологічну готовність випускників вищої педагогічної школи як складне особистісне утворення, що охоплює ідейно-моральні та професійні погляди і переконання, професійно-педагогічну спрямованість психічних процесів, самовладання, педагогічний оптимізм, працездатність, установку на творчу педагогічну працю, здатність до подолання перешкод, до самооцінки своїх результатів, потребу в професійному самовихованні, яке забезпечує високу результативність педагогічної праці [68, С.40].

Отже, ми бачимо, що професійна усталеність залежить від емоційно-вольових якостей особистості, його працездатності і може бути розглянута (як і професійне становлення) за певними рівнями.

Найбільш повно та глибоко розкрито визначену проблему в дослідженні З.Н.Курлянд [83]. Автор дає визначення поняття “професійна усталеність учителя”, розкриває його структурні компоненти та дає характеристику кожному з них, а також обґрунтовує і характеризує фактори, що впливають на формування професійної усталеності вчителя [83, С. 13]. На думку З.Н. Курлянд, серед факторів, що впливають на формування професійної усталеності вчителя, слід виділити також активність особистості, методи навчання майбутніх вчителів і психолого-педагогічні знання. Крім того, виділення рівнів усталеності тільки за кількістю років праці вчителем у школі, на погляд автора, не може повністю відображати змісту рівнів професійної усталеності вчителя [83, С. 14].

Професійно-психологічній усталеності співробітників органів внутрішніх справ присвячене дослідження О.Є.Самаріна [161], проте воно недостатньо розкриває суть даного поняття, його структуру, а також умови формування цієї усталеності.

В зарубіжній літературі досліджувалися питання, що тісно пов'язані з професійною усталеністю педагогів (R.Alexader, M.Graft, H.C.Smith, S.Axelrod, K.Danziger [224–226, 228]).

Професійна усталеність поліцейських в зарубіжній літературі майже не досліджувалася, хоча розглядалися проблеми, тісно пов'язані з професійною усталеністю, зокрема проблема професійної придатності до служби в поліції. У роботах зарубіжних авторів Я.Вествуда, Дж.Вогна, Г.Каца, Х.Морріса, Дж.Статона, Р.Таннехілла [27, 60, 109, 181] у загальному вигляді розкрито систему підбору кадрів до поліцейських органів. Окремі свідчення, що містять в собі ці публікації (загальна схема відбору, процедурні моменти), можуть бути викорис-

тані при підготовці рекомендацій щодо формування професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ. Для встановлення придатності до поліцейської служби ще з 50-х років в США вироблений список необхідних поліцейському якостей, наприклад: спостережливість, швидкість мислення, зорова та слухова пам'ять, винахідливість, швидкість реакції, організаторські здібності тощо. Інколи кандидат у зверненні, яке одночасно є і заявою, і анкетною, повинен повідомити не тільки біографічні дані, але й самооцінку особи, наприклад, оцінку своєї рішучості, швидкості реакції тощо [72, С. 10]. У Великобританії ті, хто вступав до поліції, також підлягали письмовій перевірці, а особи з вищою освітою - тестуванню [71, С. 41].

Різні питання, пов'язані з професійною усталеністю, розглядалися на Всесоюзному семінарі-наradі Академії наук СРСР (Одеса, 1984 р.), що був присвячений психологічній усталеності професійної діяльності, а також на Всесоюзному симпозиумі з проблем діагностики та регуляції емоційних станів (1989 р.) та Міжнародній конференції з проблем емоційного і раціонального в дидактиці (1990 р.). На міжнародній науково-практичній конференції "Нові підходи в навчанні та вихованні учнів: пошуки, проблеми, завдання" (1992) як зарубіжними, так і вітчизняними вченими й практиками розглядалися питання, що пов'язані з професійною усталеністю трудової діяльності.

Слід відмітити, що означені дослідження не вичерпують всього розмаїття питань, що розробляються в зв'язку з формуванням професійної усталеності як складової зрілості до певного виду професійної діяльності, до розв'язання під час неї різних завдань.

Враховуючи ці моменти, вважаємо необхідним у дослідженні обґрунтувати і розкрити ті положення, якими визначається наша позиція в розумінні природи усталеності як складової соціально-професійної зрілості та ознак її в зв'язку з підготовкою курсантів, - майбутніх співробітників органів внутрішніх справ, - до професійної діяльності.

1.2. Поняття професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ як складової соціально-професійної зрілості

1.2.1. Структура професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ.

Робота в органах внутрішніх справ має багато специфічних відмінностей, які пов'язані з різноманітністю завдань, засобів, що застосовуються, - як матеріально-технічних, так і власне психологічних, педагогічних. Разом з тим, як відзначають В.Г.Андросюк, Г.О. Юхно-

вель, Л.І. Казміренко, В.С. Медведєв, діяльності співробітників органів внутрішніх справ притаманні певні загальні характерологічні риси [142, С.27].

Насамперед, це інтелектуально-практична трудова діяльність, яка вимагає підвищеної активності особистості. Найчастіше вона пов'язана з довгими та інтенсивними фізичними навантаженнями та навантаженнями психологічними, дефіцитом часу для виконання оперативно-службових завдань. Діяльність може здійснюватись в умовах фізичних, природних перешкод (темрява, обмежений простір, пожежа тощо).

По-друге, це різновид державної служби, якій притаманні використання відомостей, що містять у собі службову таємницю, елементи конспіративності, необхідність дотримання певних вимог, наприклад, субординації в стосунках між працівниками.

Характерною рисою діяльності є детальна правова регламентація, яка передбачає, зокрема, застосування владних повноважень. Реалізація цих повноважень повинна спиратись не лише на правову обґрунтованість, але й на психологічну виправданість, підвищену відповідальність за наслідки своїх дій. Будь-який співробітник органів внутрішніх справ стосовно громадян виступає як представник держави, педагог-вихователь. За умов ігнорування певних вимог може виникнути відчуття всюдозволеності.

Діяльність співробітників органів внутрішніх справ звичайно здійснюється у формі службового спілкування або передбачає як необхідну умову таке спілкування. На відміну від представників інших професій, співробітники органів внутрішніх справ, незалежно від службової приналежності, практично кожен день спілкуються з різними верствами населення, коло їх спілкування дуже широке. Що ж до змісту спілкування, то воно часто пов'язане з необхідністю подолання наявної або прихованої протидії з боку осіб, зацікавлених у певному перебігу подій. Інтенсивне спілкування з особами, що порушують моральні та правові норми, деградували як особистості, породжує негативні емоції, стійкий дефіцит позитивних переживань у співробітника органів внутрішніх справ.

Діяльність співробітників часто містить у собі певні психологічні протиріччя. Зокрема, ефективність вирішення професійних задач залежить від умінь співробітника розібратись і зрозуміти психологію людини, яка становить певний службовий інтерес. Навіть відчуваючи до цієї людини антипатію, неприємні почуття, співробітник органів внутрішніх справ повинен встановлювати з нею психологічний контакт, довірчі взаємини. Це передбачає активне спілкування з викорис-

танням елементів співчуття, уміння “стати цією людиною”. Внаслідок цього, співробітник всупереч свого бажання розкриває власну особистість: відношення, емоційно-чуттєву сферу, потреби. Не секрет, що багато осіб керуються у відносинах із співробітниками органів внутрішніх справ корисливими цілями. Вони активно вивчають їх особистість, “слабкості” та ін. На практиці це виявляється у спробах хабарництва, психологічно обґрунтованому схиланні до втрати потрібних документів, заміни певних свідчень тощо.

Важливою рисою діяльності співробітників є її публічний характер. Окремі вчинки, стиль поведінки, зовнішній вигляд співробітника – все привертає увагу оточення, є предметом зацікавленого обговорення та суб'єктивних оцінок. Ця обставина може суттєво погіршувати виконання оперативно-службових завдань.

Буває безліч ситуацій, в яких опиняється співробітник, і які мають яскраву конфліктність, зумовлену брутальністю та провокаційними діями, до яких удаються правопорушники. Значна ймовірність агресивної поведінки, нападів, тілесних ушкоджень, особливо при затриманні злочинців, забезпеченні громадського порядку. Тобто, небезпека є постійним потенційним елементом становища співробітника за будь-яких умов.

Конфліктність спілкування, агресивність є психотравмуючими факторами. До таких же відносяться і деякі зовнішні умови виконання діяльності — трупи, кров, страждання потерпілих тощо. Все це надає діяльності співробітників органів внутрішніх справ значної емоційно-психологічної напруженості, негативно впливає на їх особистість [142, С. 27-29].

Отже, особливості діяльності співробітників органів внутрішніх справ передбачають наявність у них певних вихідних якостей, які формуються під впливом навчання, праці, інших обставин життя. Ці якості є передумовою оволодіння професійною діяльністю. У процесі її виникають певні особистісні зміни, розвиваються і вдосконалюються професійно значущі якості, здійснюється становлення особистості співробітника органів внутрішніх справ, однією з важливих характеристик якої виступає усталеність як складова соціально-професійної зрілості.

Науковці визначають різні види усталеності: емоційна (Аболін Л.М. [1]), моральна (Чудновський В.Е. [209]), фізична (Віленський М.Я. [26]), психологічна (Єрмолаєв О.Ю., Жоров П.А. [145]) і професійна (Курлянд З.Н. [83]).

Розглянемо ці поняття й прослідкуємо зв'язки між ними.

У психології праці, інженерній психології склалася традиція розгляду усталеності діяльності, здебільшого, як емоційної усталеності.

Під емоційною усталеністю розуміють (Аболін Л.М., Маріщук В.Л., Платонов К.К.) інтегративну якість особистості, яка сприяє успішному здійсненню діяльності в напружених умовах [1, 101, 132]. Останні дослідження емоційної усталеності виходять з того, що, оскільки емоційна усталеність - явище емоційного порядку, то емоційні механізми повинні під час її вивчення займати домінантне положення [1]. Найбільш сучасне визначення дає Л.М.Аболін, який вважає, що емоційна усталеність - це властивість, яка характеризує індивіда в процесі напруженої діяльності, окремі механізми якого, гармонійно взаємодіючи між собою, сприяють успішному досягненню поставленої мети [1, С.36].

Поняття моральної усталеності вводить В.Е.Чудновський, який під такого виду усталеністю розуміє “властивість цілісного організму... це цілісне утворення, яке відображає здатність людини зберігати та реалізовувати в різних умовах особистісні позиції, володіти певним імунітетом до впливів, які суперечать її особистісним установкам, поглядам і переконанням” [209, С. 4]. Факторами цієї усталеності є вибіркова діяльність організму, визначена спрямованістю її мотиваційних установок...; усталеність – наслідок зв’язків, які ускладнюються між організмом та середовищем [209, С. 28]. Формуючись у системі суспільних відносин, особистість набуває самостійності, відносної незалежності від них [209, С. 47]. Таким чином, моральна усталеність особистості опирається на соціальне, що стало індивідуальною особливістю людини.

Розумова діяльність, що супроводжується емоційними переживаннями, викликає зміни у фізичному стані людини. Як відзначає М.Я. Віленський, при цьому виникає посилення та збільшення частоти дихання, перерозподіл і збільшення кількості циркулюючої крові, підвищення рівня цукру і ферментних елементів в крові тощо [26, С.11]. До речі, ці зміни виникають не за рахунок мускульного напруження, а внаслідок мозкових, підкоркових утворень. Особливо глибокі емоційні перевантаження переносять курсанти-стажисти і недавні випускники закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ, оскільки правоохоронна діяльність сама по собі емоційно напружена.

Правоохоронна діяльність висуває певні вимоги до сили нервової системи, рівноваженості нервових процесів та їх рухливості. У зв’язку з цим низка авторів ведуть мову про фізіологічну або фізичну усталеність, яка проявляється у високій працездатності, а також в нормальній втомлюваності. Для співробітника органів внутрішніх справ, стійкого в фізіологічному сенсі, характерні рівновага між обсягом та інтенсивністю сприйнятих подразників і реакцій організму на них. Проте фізіологічні проблеми працездатності, як відзначає

М.Я.Віленський, тісно пов'язані з психологічними проблемами помилок дій та втомлюваності [26, С.8]. Отже, низка авторів правомірно говорять про психологічну усталеність.

Поняття психологічної чи психічної усталеності різними авторами трактується досить широко. Так, П.А. Жоров та О.Ю.Єрмолаєв під психічною усталеністю розуміють “здатність людини безвідмовно виконувати практичну діяльність протягом необхідного часу при заданих умовах” [145, С. 61]. І.Н. Гризлова та І.А. Переверзев вважають, що психологічна усталеність - не усталеність взагалі, а усталеність до зміни конкретних, в кожному випадку окремих умов діяльності [145, С. 43]. Дані означення поняття психічної усталеності, виявляється, тісно пов'язані з поняттями професійної усталеності взагалі, та професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ зокрема.

Процес професійного становлення особистості, на думку З.Н. Курлянд [81], можна розглядати як систему, але будь-яка система складається з цілого ряду стійких якостей, які проявляються в здібності зберігати свій стан в умовах змінного середовища. Водночас, всередині самої системи існує ряд змінних якостей, завдяки чому виникає перехід від одного відносно стійкого стану до іншого.

Діалектичний погляд на будь-який процес передбачає, що “вісі грані в природі та суспільстві умовні та рухомі, що немає ні одного явища, яке б не могло за відповідних умов перетворитися в свою протилежність” [103, С.5].

Виходить, і процес професійного становлення молодого спеціаліста вміщує в собі (як всякий процес розвитку) єдність і боротьбу усталеності та плинності. Отже, процес професійного становлення є “внутрішньо суперечливим, таким, що заперечує себе, який вміщує в собі свою ж протилежність” [97, С.93], тобто професійна усталеність внутрішньо вміщує в собі мінливість, проявляється в постійно виникаючих змінах, які спрямовані на становлення особистості як професіонала. В цьому знаходить свій вираз суперечливість даного процесу. “Якщо речі властива протилежність, то ця річ знаходиться в протиріччі сама з собою, це ж відноситься і до вираженості цієї речі в думках. Наприклад, в тому, що річ залишається тією самою і в той же час безперервно змінюється, що вона вміщує в собі протилежність між “перебуванням одної і тієї ж” та “зміною”, заключається протиріччя” [103, С. 640].

Оскільки протиріччя є рушійною силою будь-якого руху, розвитку, то єдність “усталеності та мінливості визначає розвиток особистості, і так як усталеність внутрішньо вміщує в собі мінливість, то аналіз усталеності особистості забезпечує нас необхідною інформацією про процес її розвитку і формування...” [97, С.94]. Значить, відповідно

і професійну усталеність діяльності співробітника органів внутрішніх справ можна розглядати як інтегративну властивість особистості, що забезпечує поряд з професійними здібностями швидкість становлення офіцера міліції як майстра своєї справи, як необхідну сходинку до вершин професійної майстерності.

Професійна усталеність виступає основою професійної майстерності (Курлянд З.Н. [84]). З іншого боку, професійна усталеність тісно взаємопов'язана з такими поняттями як професійна готовність, досвід, установка, компетентність, спрямованість.

Готовність – це стан готового; бажання зробити що-небудь [172, Т. II, С.148]. У вітчизняній науці готовність характеризується як перша, найважливіша умова виконання будь-якої діяльності, як установки на певну діяльність. В такому смислі поняття установки знайшло своє вживання для позначення готовності до різних форм спрямованого реагування: моторна установка, готовність до зорової фіксації сигналу, установка свідомості в процесі суджень і оцінок.

Найбільш розвиненою у психології є теорія установки Д.М. Узнадзе та його учнів [189]. Установку можна віднести до одного з компонентів структури цілеспрямованої дії, вона є внутрішнім станом людини, як певним чином організованої системи. Установка розуміється цією школою як неусвідомлюваний стан, який передує тій чи іншій діяльності і визначає її здійснення та усталеність і спрямованість в змінних умовах [189, С.17].

Установку можна розглядати як своєрідну форму спрямованості особистості, дякуючи якій здійснюється об'єднання її потреб. Установка - це стан особистості в момент її динамічної визначеності, оскільки спрямованість свідомості пов'язана з початковою реакцією людини на подразнюючі ситуації, за яких їй доводиться ставити і розв'язувати завдання [189, С.93].

За Д.М. Узнадзе, готовність є такою ознакою установки, яка проявляється в усіх випадках поведінкової активності суб'єкта [189, С.23]. Готовність не виникає без установок, якщо їх розуміти як настрійку суб'єкта на наступну діяльність. Проте готовність включає не тільки різного виду усвідомлені та неусвідомлені установки на певні форми реагування, але й певні способи діяльності, оцінку своїх можливостей у їх співвідношенні з наступними труднощами та необхідним досягненням певного результату.

М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович, В.А. Пономаренко стан психологічної готовності розуміють як складну динамічну структуру, що виражає сукупність інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та волевових сторін психіки людини у їх співвідношенні із зовнішніми умо-

вами та завданнями, що розв'язуються. Окрім загальної готовності до діяльності як психічного стану, за ступенем прояву М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович та В.А. Пономаренко розрізняють два види готовності: тривалу (або стійку) і локальну (або ситуаційну). Суттєвою ознакою тривалої готовності є її усталеність, тому що вона включає узагальнені та найнеобхідніші для діяльності характеристики. Локальна готовність – це кожний раз створений активний стан стійкої готовності, підвищення її дієвості. На відміну від стану локальної готовності, що відображає особливості та вимоги майбутньої ситуації, стійка готовність передбачає сформованість таких якостей особистості, які складають загальні передумови успішної діяльності [49, С. 8].

М.І. Дьяченко [48] теоретично та практично розглядає психологічні проблеми поведінки й діяльності людини в напружених ситуаціях, обґрунтовує шляхи та способи їх подолання. Основну увагу приділяє швидкоплинним напруженим ситуаціям (чергування оператора, політ пілота, виступ спортсмена на змаганнях тощо). “Формування готовності до напружених ситуацій означає створення тих необхідних мотивів, установок, досвіду, надання психічним процесам та властивостям особистості таких особливостей, які забезпечують людині можливість ефективно здійснювати діяльність у цих ситуаціях. Тут особливо важлива роль емоційно-вольової усталеності спеціаліста” [48, С. 156]. І далі: “Можливість протистояти напруженій ситуації включає три складових: а) фізіологічну усталеність, обумовлену станом фізичних та фізіологічних якостей організму (конституційні особливості, тип нервової системи, вегетативна пластичність); б) психічну усталеність, обумовлену професійною підготовкою та загальним рівнем якостей особистості (спеціальні навички дій в напружених ситуаціях, наявність позитивної мотивації, почуття обов’язку тощо); в) психологічну готовність (активно-дієвий стан, мобілізація всіх сил і можливостей на потрібні дії)” [4, С. 10]. Автор підкреслює, що формування готовності до дій в напружених ситуаціях повинно здійснюватись завжди і поступово, в умовах, що максимально моделюють майбутню реальну діяльність.

У своєму дослідженні ми орієнтувалися на обґрунтовані М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибовичем та В.А. Пономаренком положення: поняття установки вужче поняття готовності, а професійна усталеність входить до структури професійної готовності.

Низка авторів (Делікатний С.К., Половникова Ж.Ю., Пригунов П.Я.) відзначають, що складовими професійної готовності співробітника охорони є: матеріально-технічна забезпеченість праці охоронця; організаційно-управлінський компонент діяльності та психологічна

готовність [36, С. 72]). Під психологічною готовністю вони розуміють систему сформованих професійно-значущих індивідуально-психологічних якостей особистості, яка володіє необхідними професійними знаннями, уміннями та навиками, що проявляються в стані мобілізованості особистості охоронця до виконання професійних завдань [36, С. 71].

Спрямованість — інтегральна якість, яка визначає вибіркове ставлення особистості до дійсності. Вона вміщує потреби, інтереси, установки, ідеали, життєві плани особи. Спрямованість визначається змістом (професійна, суспільна, етична тощо), широтою, інтенсивністю, стійкістю [142, С.19].

Б.Ф. Ломов так відмічав місце спрямованості у діяльності людини: “Те, як саме конкретна особистість бере участь у тих чи інших соціальних процесах (сприяє їх розвитку, протидіє, гальмує чи ухиляється від участі в них), залежить від її спрямованості, яка формується в процесі розвитку особистості в системі суспільних відносин” [93, С. 310].

Важливою стороною особистості, наприклад, співробітника органів внутрішніх справ, що формується за допомогою навчання, є професійний досвід. Досвід — основане на практиці чуттєво-емпіричне пізнання дійсності, єдність знань та умінь, навичок [125, С. 463]. Якщо співробітник має необхідний для діяльності запас знань та здатний ефективно застосувати їх у практичній роботі, то це свідчить про його професійну компетентність. Компетентність — це володіння знаннями, які дозволяють тлумачити що-небудь, проголошувати вагоме, авторитетне судження [171, С. 317]. За “Словником української мови”, “компетентний” — який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чого-небудь добре обізнаний; тямущий [173, Т. IV, С. 250]. Досягнення максимальних результатів, що збігаються з об’єктивно визначеною метою, при мінімально необхідних витратах психічної та фізичної енергії характеризує вищий рівень оволодіння виконавцем діяльністю — рівень професійної майстерності.

Отже, компетентність та досвід, як впливає з вищесказаного, структурно тісно пов’язані з професійною усталеністю.

Розглянемо, яке місце посідає професійна усталеність у діяльності людини. Без системного підходу тут не обійтись. Найбільш характерною рисою системного підходу є те, що в дослідницькій роботі не може бути аналітичного вивчення якогось окремого /часткового/ об’єкту без точної ідентифікації цього окремого /часткового/ у великій системі.

“Діяльність” — це специфічно людська форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої складає його цілеспрямована зміна та перетворення [118, С. 180]. На відміну від тварини, діяльність лю-

дини передбачає певну протилежність суб'єкта та об'єкта діяльності: людина протиставляє собі об'єкт діяльності як матеріал, який чинить опір впливу на нього людини і повинен отримати нову форму та властивості, перетворитися з матеріалу в продукт діяльності. За Р.С. Немовим, діяльність можна визначити як специфічний вид активності людини, спрямований на пізнання та творче перетворення навколишнього світу, включаючи саму себе та умови свого існування. Під час діяльності людина створює предмети матеріальної та духовної культури, перетворює свої здібності, зберігає та вдосконалює природу, будує суспільство, створює те, що без її активності не існувало б у природі [113, С.125]. Основними видами діяльності, які притаманні людині і відповідають загальним потребам, а точніше – видам соціальної людської активності, є спілкування, гра, навчання і праця. Усім цим видам діяльності властивий розвиваючий характер [113, С.131].

Навчання виступає як вид діяльності, метою якого є набуття людиною знань, умінь та навичок. Метою та предметом навчальної діяльності є саме певні знання, вміння та навички [113, С.132].

Як відомо, умовами та факторами задоволення потреб людини, за В.Д. Шадриковим [212, С. 21], тобто діяльності людини, є об'єктивні та суб'єктивні фактори. Суб'єктивні фактори включають, по-перше, знання, вміння та навички, по-друге, здібності і, по-третє, характер.

У процесі навчання /об'єктивний фактор/ (за Тепловим Б.М. [183, С. 20]) та під впливом характеру /суб'єктивний фактор/ загальні знання, уміння, навички та здібності набувають іншого соціо-особистісного статусу – вони, будучи вихідною базою, переростають у професійну майстерність.

Майстерність, - це по-перше, умілість, вправність, по-друге, висока якість виконаної роботи, твору тощо; досконалість [173, Т. IV, С. 600].

Професійна майстерність, за Зязюном І.А. [121, С.10], складається з таких підсистем: професійна спрямованість; професійні здібності; професійні знання; техніка володіння собою, техніка взаємодії.

Ю.П. Азаров [4, С.29] майстерність вихователя розуміє як цілісну систему, розділивши її на такі взаємопов'язані підсистеми: технологічну ("технологія"), соціально-психологічну ("ставлення"), етичну.

Ф.Н.Гоноболін поділяє якості вчителя на суто педагогічні здібності та властивості, що супутні їм [32, С. 227]. Цими супутніми властивостями, на нашу думку, виступає сукупність властивостей, які визначають професійну усталеність.

Вважаємо, що професійна майстерність включає дві підсистеми: професійні здібності та професійну усталеність (див. схему 1.1).

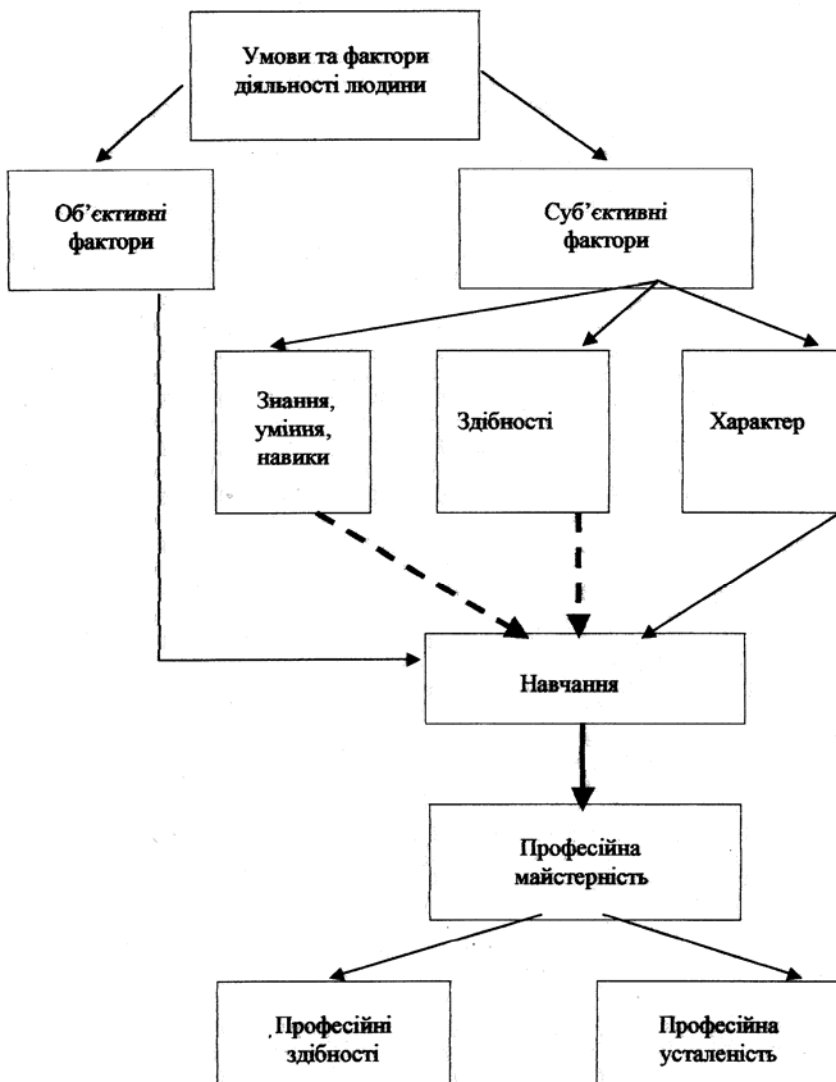

Схема 1.1. Місце професійної усталеності в структурі

Схема 1.1. Місце професійної усталеності в структурі професійної діяльності людини

Професійна усталеність складається з певних компонентів і структурно включає також три складові, що були виділені І.А. Зязюном, а саме: професійну спрямованість, професійні знання, техніку володіння собою і техніку взаємодії.

Професійна усталеність як складова соціально-професійної зрілості – це властивість професійної діяльності людини.

Дослідженнями встановлено, що всі види людської діяльності, незважаючи на їх відмінності, мають одну будову, яка включає одні й ті ж функціональні частини. Крім того, виявлено, що між окремими видами діяльності існують чітко визначені залежності, знаючи які, можна за одними елементами діяльності будувати інші (Леонтьєв О.М. [90], Лурія О.Р. [96]). Така робота передбачає розвиток передусім базисного обсягу загальних інваріантних дій та операцій, які, в свою чергу, сприяють ефективнішому відпрацюванню навчальних здібностей.

До базисних дій та операцій традиційно відносять логічні прийоми (їх послідовність, закріпленість за окремими предметами), прийоми організації самостійної діяльності та ін.

Ми виходимо з положення про те, що і в зовнішній, і у внутрішній діяльності існує два плани діяльності – сукцесивний (від лат. *successio* – послідовність, зміни) та симультанний (від франц. *simultane* – одночасний).

Видами синтетичної діяльності й виступають саме симультанний та сукцесивний. Вони мають такі рівні:

1. перцептивний (лат. *percursio* – сприймання, пізнання);
2. мнемічний (грець. *mneme* – пам'ять);
3. інтелектуальний.

Поведінка людини у просторово-часовому континуумі постає перед нами як континуум великих та малих результатів з неодмінною оцінкою кожного із них за допомогою зворотної аферентації.

Кожний поведінковий акт, що приносить якийсь результат, більший чи менший, неодмінно формується за принципом функціональної системи.

Тому під час вивчення будь-якої складної людської діяльності потрібно мати на увазі передусім ізоморфну функціональну систему, ізоморфне функціонування та специфічні риси, котрі в цей вузловий механізм вкладені.

Професійна усталеність - це цілісне психічне явище, що забезпечує досягнення позитивного результату з точки зору єдиної функціональної системи діяльності (за Анохіним П.К. [9, С.101]). Розглянемо це положення.

Усе вищезначене доводить твердження про те, що професійна

усталеність, як функціональна система діяльності, є динамічною організацією, що формується, яка вибірково об'єднує різноманітні центральні та периферійні апарати на основі їх взаємодії з метою отримання корисного для організму результату.

Найбільш повно проблема фізіології діяльності та активності в зв'язку з аналізом поведінки розроблена П.К.Анохіним [9, С.41] у теорії функціональних систем, що виступає основою фізіологічної архітектури цілеспрямованого поведінкового акту. Функціональна система, за П.К.Анохіним, виступає центрально-периферійним утворенням, що забезпечує досягнення за допомогою саморегуляції певного пристосувального ефекту. Кожна функціональна система забезпечена багатьма рецепторами (сприймаючими апаратами), за допомогою яких здійснюється збирання поточної інформації. Функціонування системи передбачає: мотиваційне збудження, без якого неможливе вироблення натуральних умовних рефлексів; аферентацію обстановки, що відображає загальну ситуацію, в якій здійснюється поведінковий акт; пускову аферентацію, тобто саме те, що зазвичай називають умовним подразником, який підводить виявлення прихованих подразнень (мотиваційних, обстановки) до конкретного моменту, найбільш вигідного з позиції успіху пристосування, використання процесів пам'яті як слідів попередніх аферентних впливів на механізми функціональної системи.

За П.К. Анохіним [9, С.85], функціональну систему можна розглядати як замкнуте фізіологічне утворення з неперервною зворотною інформацією про успішність даної пристосувальної дії. Мотиваційне збудження відіграє вирішальну роль у формуванні мети (або завдання) дії. Головною рисою кожної функціональної системи є її динамічність. Структурні утворення, що складають функціональні системи, володіють виключною змобілізованістю. Саме ця властивість систем і дає їм можливість бути пластичними, раптово змінювати свою архітектуру у пошуках запрограмованого корисного результату. Ведучими у побудові функціональних систем виступають закон результату та закон динамічної мобілізації структур, які забезпечують формування функціональної системи і одержання даного результату.

Як ми вище означували, професійна усталеність є складовою частиною професійної майстерності. Ми підходимо до розуміння суті майстерності з позиції особистісно-дієвого підходу.

Майстерність проявляється в діяльності (Кузьміна Н.В. [77]), проте до неї не зводиться. Вона характеризується високим рівнем розвитку спеціальних узагальнених умінь (Сластьонін В.О. [168]), але й це не головне. Суть - в особистості людини, її позиції, здібності управля-

ти діяльністю на високому професійному рівні.

Ми виходимо з розуміння майстерності як комплексу властивостей особистості, який забезпечує високий рівень самоорганізації професійною діяльністю. Цей комплекс включає, як ми вище вказували, професійну усталеність та професійні здібності.

Багато дослідників відзначають, що найважливішим фактором оволодіння майстерністю є спеціальні професійні здібності. Тому, розглядаючи проблему професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ, не можна не сказати про ту роль, яку відіграють спеціальні міліцейські здібності у формуванні професійної усталеності майбутнього офіцера міліції.

Для швидкого становлення правоохоронця як професіонала недостатньо успішного засвоєння знань. Нерідко бувають випадки, коли курсанти-відмінники при зустрічі з дійсністю, в якій виконують свої функціональні обов'язки органи внутрішніх справ, розгублюються, погано працюють, служать абияк, зазнають значних труднощів і, навпаки, курсанти, які не досягали високих результатів у навчанні, працюють цікаво, творчо, “з вогником”.

Розбудова нової незалежної України, перехід всього і вся на демократичні основи управління, створення правової держави вимагає величезної армії співробітників органів внутрішніх справ, які працювали б творчо, талановито та стояли б на рівні вимог епохи науково-технічної революції.

Проблема співробітника органів внутрішніх справ, підготовка міліцейських кадрів на сучасному етапі правового нігілізму – одна з центральних проблем педагогіки, психології, всієї системи безперервної професійної освіти. Проте недостатньо підготувати потрібну кількість офіцерів міліції. Необхідно, щоб вони відповідали вимогам, які висуваються до цієї професії. Відомо, що тільки знання юридично-прикладних предметів, методики попередження та розслідування злочинів ще недостатньо для успішної правоохоронної діяльності. Велику роль відіграє при цьому особистість співробітника органів внутрішніх справ, наявність у нього спеціальних професійних здібностей та професійної усталеності.

Проте яскраво виражені “міліцейські” здібності зустрічаються надто рідко, а перед закладами освіти системи Міністерства внутрішніх справ стоїть завдання підготувати багатотисячну армію співробітників органів внутрішніх справ. Тому, пам'ятаючи про те, що здібності розвиваються під час діяльності, перед вищими закладами освіти системи Міністерства внутрішніх справ стоїть завдання цілеспрямованого формування спеціальних здібностей у курсантів в процесі

їхнього навчання.

Як відзначає Т.І.Артем'єва [10, С.47], основою при визначенні здібностей є діяльність, а критерієм, який відрізняє здібності від будь-якого іншого виконання діяльності, - успішність виконання діяльності, її ефективність.

Б.М. Теплов визначає здібності як стійкі індивідуальні властивості особи, які виступають умовою успішного виконання будь-якого виду діяльності [184, С. 16]. Тому доцільно було припустити наявність тісного зв'язку між професійними здібностями та професійною усталеністю в правоохоронній діяльності. Підтверджує це припущення і твердження Т.І.Артем'євої про те, що здібності можуть бути зрозумілі як наявна відсутність напруженості, як відсутність психічного ускладнення під час розв'язання об'єктивно складних завдань [10, С.53].

В результаті проведеного дослідження З.Н. Курлянд була встановлена висока кореляційна залежність між розвитком деяких компонентів педагогічних здібностей і професійною усталеністю в педагогічній діяльності (коефіцієнт кореляції $r \sim 0,81$). Було також встановлено, що досягнення студентами більш високих рівнів розвитку педагогічних здібностей достатньо забезпечує більш високий рівень професійної усталеності майбутнього вчителя [81, С.102].

Отже, проводячи цілеспрямовану роботу з розвитку спеціальних здібностей, ми тим самим допомагаємо майбутнім фахівцям досягнути більш високих рівнів професійної усталеності. Застосувавши аналогію, ми бачимо, що дане твердження вірне і для співробітників органів внутрішніх справ. Так, наприклад, уміння швидко приймати вірні рішення в проблемних ситуаціях (ознака професійної усталеності) міцно пов'язане з продуктивним творчим спостереженням правоохоронних явищ, зі здібністю аналізувати, конструювати, оцінювати напружену ситуацію, розкривати причинно-наслідкові зв'язки між фактами та обставинами, знаходити вірний тон, інтонацію в процесі спілкування з правопорушниками, з натовпом, зі своїми колегами по службі та іншими.

Усі ці якості є компонентами професійних здібностей, які визначають успішність службової діяльності співробітників органів внутрішніх справ.

Здібності (в широкому розумінні) - психічні властивості індивіда, що регулюють його поведінку та служать умовою його життєдіяльності [196, С.429]. Потенційно здібності є системою безумовних та умовних зв'язків, яка пристосована для виконання колективної діяльності. Здібності, які склалися, стають умовами розвитку здібностей більш високого рівня. Здібності людини, на відміну від тварин, продукт сус-

пільного розвитку.

Здібності (у вузькому розумінні) - індивідуально-психологічні особливості, що визначають успішність виконання діяльності або кількох діяльностей, які не зводяться до знань, умінь та навичок, але зумовлюють легкість та швидкість навчання новим способам та прийомам діяльності [183, С. 16].

За Б.М.Тепловим, більш загальні здібності, до яких насамперед відносяться властивості інтелекту, виступають “всередині” спеціальних здібностей і невідривно пов'язані з ними [183, С.8]. Б.М.Теплов підкреслював, що здібності людини формуються під час діяльності за специфічними психологічними закономірностями, він прийшов до висновку: не буває здібностей, які б не розвивалися в процесі виховання та навчання. Він отримав дані, що вказують на компенсацію одних властивостей іншими. Здібність, за Б.М.Тепловим, - не може виникнути поза відповідної конкретної діяльності. Не в тому справа, що здібності проявляються в діяльності, а в тому, що вони створюються під час цієї діяльності.

В.Д. Шадриков [211, С.4] писав, що здібності є проявом особистості, вони завжди виражаються у рівні майстерності, у мистецтві, вправності людини. Здібності розкриваються насамперед тоді, коли є свобода діяльності, свобода у формах її реалізації, у можливості творчості. За В.Д. Шадриковим, здібності “тотожні не будь-якій властивості речі, а такій, яка дає її функціональну характеристику. Здібності можна визначити як властивість або сукупність властивостей (якостей) речі, системи, які проявляються в процесі функціонування; припустимо сказати, що це функціональні властивості речі, які зумовлюють ефективність реалізації річчю деякої функції. Здібності (властивості речі) проявляються у взаємодії речей, функціонуванні систем” [212, С. 175]. До В.Д. Шадрикова ніхто не розглядав здібності як властивість мозку людини. У своїх висновках він пішов далі: “...Здібності можна визначити як властивості функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які мають індивідуальну міру вираженості, що проявляється в успішності та якісній своєрідності засвоєння та реалізації діяльності” [212, С. 177].

Здібності знаходять своє місце в структурі психіки, конкретизуючи загальне поняття психіки як властивості мозку відображати об'єктивний світ, диференціюючи цю властивість на конкретні психічні функції, вносячи до нього міру індивідуальної вираженості, надаючи йому подвійного характеру, адже міра індивідуальної вираженості здібності проявляється в успішності та якісній своєрідності засвоєння та реалізації окремих психічних функцій.

Спеціальні (професійні) здібності - це загальні здібності, що набули рис оперативності під впливом вимог діяльності.

За В.Д. Шадриковим, розвиток здібностей проходить по 2 напрямках: по-перше, “підігнаності” окремих здібностей до системи діяльності, їх інтеграції, і, по-друге, пристосування окремих здібностей до предметного світу, до вимог діяльності, тобто “сходження” до конкретних (часткових) проявів загальних здібностей. До початку діяльності можна говорити тільки про наявність загальних здібностей. Проблема професійних здібностей - це, скоріше за все, проблема трансформації загальних здібностей у спеціальні, проблема навчання [213, С. 291].

Розглянемо, яким чином здібності пов'язані з майстерністю. Від здібностей залежить успішність оволодіння курсантом знаннями, навичками та уміннями, формування в нього майстерності. Проте здібності не зводяться до майстерності. Сам факт успішного оволодіння знаннями, навичками та вміннями ще нічого не говорить про ступінь розвитку здібностей. Один курсант може швидше, з меншою затратою сил, ґрунтовніше, глибше оволодівати знаннями, навичками та вміннями, ніж інший, хоча показники у навчанні вищі у другого. У першого курсанта більш розвинені здібності, ніж у другого, але він не проявляє достатньої наполегливості у навчанні. Здібності проявляються не в знаннях, навичках та уміннях як таких, а в тому, наскільки швидко, глибоко, легко та ґрунтовно здійснюється процес оволодіння ними. В свою чергу, вдосконалення майстерності позитивно впливає на розвиток здібностей.

Професійні здібності (спостережливість, увага, комунікативність, експресивність тощо) утворюють з професійною усталеністю досить складну структуру. Професійні здібності є важливою підсистемою професійної майстерності. По суті, вони лежать в основі професійної майстерності і допомагають майбутнім офіцерам міліції оволодіти професією. Їх цілеспрямований розвиток з моменту початку навчання у вузі служить засобом вдосконалення професійної підготовки майбутніх співробітників органів внутрішніх справ, а це, в свою чергу, прискорює процес формування їх професійної усталеності.

Суть онтологічних відмінностей здібностей та професійної усталеності полягає в наступному: здібності описуються функціональною системою, одним із її обов'язкових елементів є природний компонент, в якості якого виступають функціональні механізми здібностей, а професійна усталеність описується ізоморфною системою, основою якої є здібності, що виконують в цій системі ті функції, які в системі здібностей реалізують функціональні механізми. Функціональна система професійної усталеності неначе “проростає” із системи здібностей.

Отже, професійна усталеність та професійні здібності – це дві взаємозалежні, взаємообумовлені та взаємопов’язані підсистеми професійної майстерності. Розвиток професійних здібностей в системі вищої професійної освіти системи Міністерства внутрішніх справ служить передумовою професійної усталеності молодого офіцера міліції (курсанта-стажиста) в правоохоронній діяльності, ці здібності є необхідним, визначальним фактором для її формування.

Ще одна особливість процесу формування професійної усталеності у курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ – це те, що курсанти спершу повинні пройти адаптацію до нових умов життя. Адже навчальні заклади освіти системи Міністерства внутрішніх справ – це заклади “закритого” типу.

Як свідчить практика, адаптаційний процес першокурсників вищих навчальних закладів відкритого типу протікає для більшості студентів значно легше, іноді навіть непомітно для оточуючих (безконфліктно), ніж аналогічний процес у вищих навчальних закладах “закритого” типу: у військових училищах, інститутах та училищах системи Міністерства внутрішніх справ [24, С. 57].

Вуз системи Міністерства внутрішніх справ, як відзначає Г.І. Васильєв [24, С. 58], це навчальні заклади цілодобового регламентованого воєнізованого режиму. Ті, хто вступили до внз Міністерства внутрішніх справ, займають соціальну позицію “курсант” із присвоєнням їм спеціального звання “рядовий міліції”. Курсанти отримують службові посвідчення особи і формене обмундирування зі знаками відзнаки відповідно до їх спеціального звання.

На відміну від звичайних внз, курсанти комплектуються в підрозділи (курси), які включають взводи (по 25-30 осіб) і відділення (по 12-15 осіб). З числа курсантів призначають командирів взводів, заступників командирів взводів та командирів відділень. До того ж курсанти складають Присягу співробітника органів внутрішніх справ. Все це зобов’язує курсантів суворо дотримуватись вимог Статутів, зокрема Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ, стрийового статуту Збройних Сил України, статуту внутрішньої служби Збройних Сил України та відповідних “Правил внутрішнього розпорядку”.

Специфічними виступають й умови проживання курсантів. Вони розміщуються в казармах, з дотриманням вимог, передбачених статутом внутрішньої служби Збройних сил України і Правилами внутрішнього розпорядку. Особливо жорсткі умови навчання та служби в курсантів 1-го курсу. Вони можуть залишити розташування навчального закладу, казарму тільки за наявності записки про звільнення згідно з порядком, встановленим для військовослужбовців строкової служби.

Замість літніх та зимових канікул курсантам внз Міністерства внутрішніх справ надається чергова відпустка (30 діб влітку і 7 - взимку). Частково (влітку) або повністю (взимку) позбавляються такої відпустки курсанти, які мають академічну заборгованість.

Курсанти з перших же днів перебування у навчальному закладі включаються у специфічну статутно-регламентовану систему взаємовідносин і підлеглості. Крім того, вони зобов'язані згідно з вимогами нормативних актів Міністерства внутрішніх справ України зберігати службову та державну таємниці, що стають їм відомі в процесі навчання, допомагати керівництву навчального закладу в проведенні заходів по забезпеченню необхідного режиму секретності.

Слід відмітити ще одну специфічну особливість: в навчальних закладах освіти МВС України переважає чоловічий колектив.

Такі специфічні умови навчання курсантів у навчальному закладі освіти системи МВС, як відзначає Г.І.Васильєв [24, С.60], закономірно породжують низку протиріч, які ускладнюють процес формування професійної усталеності. Це, насамперед, протиріччя між усталеним "відкритим" способом життя школяра в сім'ї та суворо регламентованим статутним режимом життєдіяльності курсантів у навчальному закладі "закритого" типу.

Це також протиріччя між прагненням вчорашнього випускника школи до самостійності та вільного студентського життя та жорсткою регламентацією, обмеженням волі статутним режимом навчання і проживання курсантів.

Серйозні протиріччя виникають і між процесом фізичного становлення юнаків, що завершився, фізичної зрілості і процесом громадянської зрілості, який знаходиться в стадії становлення.

Спостерігаються протиріччя і в мотиваційній сфері молоді, яка сформована системою супідрядності мотивів у позиції "школяр", "випускник школи" і новою супідрядністю мотивів, яку передбачає соціальна позиція "курсант".

Прагнення курсантів до розкріпачення, товариськості, романтизму, що притаманне юнацтву, суперечить необхідності стримувати себе, контролювати і співвідносити свою поведінку зі статутними вимогами до співробітника органів внутрішніх справ, форменим одягом, принципом єдиноначальності [24, С.59-60].

Отже, розв'язання виникаючих протиріч, попередження конфліктних і стресових ситуацій особи в новому курсантському колективі, безболісна перебудова соціальної позиції "випускника середньої школи" на "курсанта спеціального професійного внз", формування нової системи мотивів і їх супідрядності - все це складає невідкладні за-

вдання адаптаційного періоду курсанта навчального закладу освіти системи Міністерства внутрішніх справ, вирішення яких сприяє більш швидкому формуванню його професійної усталеності.

Природно, що адаптаційний період курсантів закладу освіти закритого типу суттєво відрізняється від аналогічного в “цивільних” вузах. Ми вважаємо, що адаптаційний процес курсантів виступає першим етапом процесу формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ.

В педагогічних і тлумачних словниках розкривається суть різних видів адаптації (біологічної, фізіологічної, психологічної, соціальної, професійної). Наявні дослідження описують види професійної адаптації: педагогічної (Огородников І.Т. [117]), медичної (Павлов І.П., Сельє Г. [124, 164]), військовослужбовців (Васильєв Г.І., Дьяченко М.І. та ін. [24, 48]).

Найбільш близьке до предмета нашого дослідження трактування поняття адаптації військовослужбовців, яка визначається як “приведення індивідуальної та колективної діяльності та поведінки військовослужбовців у відповідність з характером та умовами служби, виконання бойових завдань” [172].

Г.І. Васильєв [24, С.60] визначає адаптацію у курсантів закладу освіти системи МВС як багатогранний процес пристосування, звикання особистості до нового соціального статусу, входження її до специфічного колективу з жорсткою статутно-регламентованою системою взаємовідносин, що тягне за собою психологічну перебудову особистості, орієнтацію на майбутню правоохоронну діяльність. Це багатоплановий психолого-педагогічний процес, який, будучи певним цілісним еталоном соціальної суті особистості, сприяє формуванню професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ як професіоналів.

Під професійною усталеністю співробітника органів внутрішніх справ як складової його соціально-професійної зрілості ми розуміємо синтез властивостей і якостей його особистості, що дає можливість упевнено, самостійно, без емоційного напруження виконувати свою професійну діяльність у різних, часом непередбачуваних умовах упродовж всієї професійної діяльності з мінімальними помилками. Професійна усталеність в міліцейській діяльності передбачає здатність співробітника органів внутрішніх справ не відхилятися від своїх особистісних установок, поглядів і переконань під час різноманітних впливів у процесі цієї діяльності.

Професійна усталеність співробітника органів внутрішніх справ як складова його соціально-професійної зрілості тісно пов’язана з його

моральною, фізичною та психологічною усталеністю.

Для професії міліціонера важливими є всі види усталеності, тому що вони сприяють становленню соціально-професійної зрілості особистості як професіонала.

Справжній міліціонер, майстер своєї справи, насамперед має бути людиною ідейно переконаною у верховенстві і справедливості закону. Така переконаність створює засади для формування ідейної спрямованості особистості міліціонера, яка й визначає його моральну усталеність як особистості. Крім ідейної спрямованості, цю усталеність визначають такі якості особистості правоохоронця: доброзичливість, тактовність, чуйність, товариськість, справедливість, наполегливість, цілеспрямованість та ін.

Міліціонер, як учитель та священик, діяльність яких завжди здійснюється на очах у всієї громадськості, несе подвійну відповідальність за свої якості особистості, за свій характер, оскільки, крім умови успішності правоохоронної діяльності, його характер, якості особистості є зразком, еталоном, можна сказати, для оточуючих громадян. Тому зовсім недопустимі для міліціонера аморальні якості, негативні риси характеру, тобто елементи моральної неусталеності.

Отже, моральна усталеність є необхідною умовою професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ.

Для збереження професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ необхідна також і висока фізична працездатність, яка неможлива без достатньо ґрунтовної фізичної підготовки. В даному випадку фізична усталеність виступає важливою умовою професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ. На жаль, не кожний міліціонер усвідомлює необхідність фізичного вдосконалення, набування навичок фізичної культури, зокрема, рукопашного бою, для успішного оволодіння міліцейською професією, адже без фізичної усталеності, яка проявляється в силі, витривалості, швидкості, усталеності перебігу психофізичних процесів, в пониженні порогів утомлюваності, неможливо швидко стати міліціонером-майстром.

Основна складність адаптації до служби в практичних органах внутрішніх справ недавніх випускників закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ (а також і курсантів-стажистів) полягає в тому, що в процесі службової діяльності їм доводиться розв'язувати безліч ситуаційних, психологічних, педагогічних задач, які вимагають врахування вікових, індивідуальних, статевих, професійних, кримінально-досвідних відмінностей оточуючих громадян, вміння правильно оцінювати їхні вчинки та почуття. Все це пов'язане з емоційною на-

пруженістю. Підвищення емоційної напруженості негативно відбивається на результатах діяльності та проявляється в роздратуванні, підвищеній втомлюваності, занепокоєнні, пригніченому настрої. З'являються почуття невпевненості, страху, послаблення уваги, підвищена ранимість і зворушливість тощо.

Причинами такої емоційної напруженості можуть бути:

- надмірна емоційна збудливість, неврівноваженість;
- недостатній рівень розвитку професійних здібностей, знань, навиків та умінь, які необхідні для успішної службової діяльності;
- недостатній рівень розвитку професійної усталеності в міліцейській діяльності.

За низького рівня емоційної усталеності курсанти та молоді офіцери міліції значно більше потерпають від тих збитків, які завдають психічні навантаження і негативні емоції їхній працездатності, успішності діяльності.

Під час переживання страху, тривоги, невпевненості у собі людина не відчуває внутрішнього задоволення від своєї діяльності, радості від занять любимою справою. З'являється прагнення "сховатися в собі", приховати від колег свої думки й почуття. Звідси - непорозуміння й конфлікти в службовому колективі, у сім'ї.

З іншого боку, цей стан вимагає чуйності, розуміння та уважного, вдумливого ставлення колег, наставників і керівників усіх рангів до курсанта-стажиста ще в період навчання у вищому навчальному закладі.

Необхідно навчити курсантів ще у процесі навчання у вищому навчальному закладі керувати своїм емоційним станом - формувати здатність контролювати причини емоцій, набувати вмінь передбачати ситуацію, яка викликає ті чи інші емоції.

Деякі автори (Зільберман П.В., Маріщук В.Л. [101]) розуміють емоційну усталеність як здатність індивіда керувати своїм емоційним станом для збереження високої працездатності та ефективності діяльності. Але в цій інтерпретації емоційна усталеність виступає як психологічний компонент збереження ефективності діяльності.

Ми поділяємо точку зору К.В.Осетрова [120], який стверджує, що з самого визначення усталеності ефективності діяльності, яка протікає в напруженому ритмі, впливає, що залежить вона від інтегративної особистісної здібності, до котрої в якості компонентів належать емоційні, вольові, інтелектуальні та мотиваційні процеси. Отже, мова йде не про емоційну, а про психологічну усталеність, як про більш широке поняття. І емоційна усталеність, й усталеність психологічна є важливими компонентами професійної усталеності співробітника органів

внутрішніх справ як складової його соціально-професійної зрілості.

Професійна усталеність у службовій діяльності визначає успішність діяльності курсанта-стажиста або офіцера міліції, викликає впевненість у своїх силах.

Ця усталеність - не природжений задаток. Вона залежить від умінь свідомо керувати діяльністю, створювати оптимальний режим роботи, регулювати свої емоційні стани.

На наш погляд, поняття професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості в діяльності співробітника органів внутрішніх справ включає як емоційну усталеність, так і психологічну. Всі ці поняття взаємопов'язані між собою, але поняття професійної усталеності ширше і не співпадає навіть з поняттям психологічної усталеності.

Так, для професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ необхідні спеціальні знання, вміння та навички у межах обраного фаху, котрі не є компонентами психологічної усталеності, але необхідні висококваліфікованому професіоналу. Професійна усталеність співробітника органів внутрішніх справ формується як синтез властивостей та якостей особистості, і рівень її може бути змінений при допомозі свідомої, цілеспрямованої роботи, яка враховує індивідуальні особливості особистості і проводиться в професійній діяльності або в діяльності, що максимально моделює таку.

Немає підстав заперечувати роль властивостей нервової системи у формуванні професійної усталеності. Сила й слабкість нервової системи можуть бути враховані для вироблення оптимальної поведінки професіонала і змінюватися під впливом цілеспрямованого діяння. Отже, психічне навантаження треба дозувати і підтримувати на тому рівні, який забезпечить кожному індивіду оптимальну працездатність.

Витривалість нервової системи не безмежна, при цьому далеко не кожна людина знає свої можливості, особливо в дозуванні психічних навантажень, вміє вчасно опановувати себе, правильно оцінювати свої сили й знаходити той оптимальний стиль поведінки, який забезпечить успішність діяльності.

Причиною того чи іншого емоційного стану є характер діяльності та успішність її виконання. Тому для становлення соціально-професійної зрілості особистості майбутнього офіцера міліції важливо те, що він буквально з перших днів служби зазнаватиме почуття задоволення від виконаної роботи.

Стабільність емоційного збудження в поєднанні зі свідомим управлінням емоційним станом - одна з важливих умов надійності збереження психологічної усталеності й фізичної працездатності в

екстремальних умовах, і, значить, забезпечує професійну усталеність діяльності, до речі, для діяльності органів внутрішніх справ цей взаємозв'язок - особливо значущий, тому що міліціонер згідно закону має право застосовувати засоби фізичного впливу та вогнепальну зброю, від нього часто залежить здоров'я, доля та навіть життя людини.

Велику помилку припускають ті недавні випускники вчз Міністерства внутрішніх справ або курсанти-стажисти, які “дають вихід” своїм негативним емоціям у присутності колег, підлеглих, сторонніх, близьких: кричать, дратуються з найменшого приводу, звертають на них справжню лавину нарікань, а інколи і лайки. Ні росту професійної майстерності, ні встановленню контактів з громадянами, від яких коначе потрібно добути інформацію, ні звичайній діловій обстановці з високими результатами така “регуляція” не сприяє. Крик та лайка тільки вказують на безсилля співробітника органів внутрішніх справ, а також викликають відповідні негативні емоції. При цьому не тільки погіршуються взаємовідносини з оточуючими та знижуються результати службової діяльності, а й з'являється негативне ставлення до своєї професії. “Скидати” негативні емоції психологи рекомендують займаючись спортом, фізичною працею, а також прогулянками на лоні природи, читанням художньої літератури, відвідуванням театрів, музеїв тощо.

Як уже зазначалося, професійна усталеність як складова соціально-професійної зрілості тісно пов'язана з моральною, фізичною, емоційною, психологічною усталеністю.

З точки зору В.О. Сластьоніна, наприклад, професіограма вчителя загальноосвітньої школи повинна вміщувати: 1) властивості та характеристики, що визначають ідейну, професійно-педагогічну і пізнавальну спрямованість особи вчителя; 2) психолого-педагогічну підготовку; 3) обсяг і склад спеціальної підготовки; 4) методичну підготовку зі спеціальності [169]. Очевидно, що для професійної усталеності вчителя наявність цих компонентів необхідна.

Багаторічні спостереження та аналіз наукової літератури дозволили нам в структурі професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітників органів внутрішніх справ виділити такі компоненти, які умовно можливо підрозділити на: мотиваційний компонент (впевненість у собі як співробітників органів внутрішніх справ, що стоїть на охороні Закону, та задоволеність діяльністю); емоційно-вольовий компонент (вміння не показувати емоційної напруженості, страху перед оточуючими громадянами; вміння регулювати свої емоційні стани; наявність вольових якостей); особистісний компонент (швидкість реакції на поведінку оточуючих та окре-

мих правопорушників; властивості і характеристики особистості; нормальна втомлюваність) та професійно-правоохоронний компонент (вміння приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях; знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ).

Нижче ми охарактеризували лише ознаки професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ та дослідили взаємозв'язки та взаємозалежності між ними. Дослідити взаємозв'язки та взаємозалежності між компонентами професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ ми за мету в своєму дослідженні не ставили.

Ознака – це властивість, за якою пізнають або узнають предмет; визначення, які відрізняють одне поняття від іншого [197, С. 362]. Якісна характеристика кожної з ознак в подальшому дозволила нам перейти до їх кількісної оцінки.

Отже, в цьому пункті ми визначили поняття “професійна усталеність співробітника органів внутрішніх справ (курсанта) до правоохоронної діяльності”, проаналізували структуру професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ, а також місце професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості до службової діяльності в органах внутрішніх справ, дослідили взаємозв'язки професійної усталеності з професійною майстерністю, професійними здібностями, професійною готовністю, установкою, професійною спрямованістю.

1.2.2. Ознаки професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ та їх характеристика.

Успіхи правоохоронної діяльності значною мірою залежать від рівня професійної підготовки, теоретичних знань та практичних навичок працівників органів внутрішніх справ, їхнього вміння своєчасно орієнтуватися в обстановці, адаптуватися до сучасних умов, передбачати і випереджати криміналітет задля профілактики та припинення злочинів. Саме на виховання цих якостей правоохоронців нової формації спрямована діяльність в навчальних закладах системи Міністерства внутрішніх справ України.

Серед професійно важливих якостей працівника органів внутрішніх справ чільне місце посідає його професійна усталеність. Ми вважаємо, що ознаки професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ такі:

- упевненість у собі як співробітникові органів внутрішніх справ, що стоїть на охороні Закону;
- уміння не показувати емоційної напруженості, страху перед ото-

чуючими громадянами;

- уміння регулювати свої емоційні стани (володіти собою, своїм настроєм, голосом, мімікою, жестами);

- наявність вольових якостей (цілеспрямованість, організованість, наполегливість, рішучість, самовладання тощо);

- швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників;

- уміння приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях;

- професійна та пізнавальна спрямованість співробітника органів внутрішніх справ;

- знання та вміння співробітника органів внутрішніх справ (спеціальні, психологічні, педагогічні тощо);

- задоволеність діяльністю;

- нормальна втомлюваність.

Дамо характеристику окреслених нами ознак професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ.

1.2.2.1. Упевненість у собі, як співробітникові органів внутрішніх справ, представника влади, правоохоронця є інтегральною якістю, яка базується на здатності розуміти правову ситуацію, що склалася, її розвиток та наслідки, усвідомлювати свої дії в цій ситуації, розуміти оточуючих, вмінні проникати у психологію громадян, враховувати їхні вікові, професійні, статеві, кримінально-досвідні та індивідуальні особливості, а також на усвідомленні справедливості закону, законності своїх дій і вчинків. Упевненість у собі як міліціонерів, у своїх силах тісно пов'язана із самооцінкою особистості, яка формується під впливом оцінок оточуючих і результатів власної діяльності. Як відомо, завищена самооцінка призводить до того, що людина починає переоцінювати себе в ситуаціях, які не дають для цього жодного приводу. Внаслідок цього вона може натикатись на протидію оточуючих людей, які відкидають її претензії (феномен так званого “невизнаного генія”), що призводить до можливої агресивності, злісності, пихатства. Занадто низька самооцінка часто свідчить про розвиток комплексу неповноцінності, стійкої невпевненості в собі, тяжких психічних переживань. Значні відхилення самооцінки від реального рівня навіть можуть спровокувати порушення людиною моральних та правових норм. В разі адекватності самооцінки з'являється впевненість у поведінці та успішності діяльності. Занижена самооцінка породжує невпевненість у своїх силах, завищена - самовпевненість.

Курсанти та міліціонери із завищеною самооцінкою не здатні об'єктивно аналізувати свої дії, вимоги до себе у них занижені, вказі-

вки на помилки у діяльності вони сприймають як причіпки. Невпевненість курсанта-стажиста або молодого офіцера міліції проявляється в надмірній тривожності, хвилюванні, їм важко входити в контакт з оточуючими, реалізувати свої можливості.

Упевненість у своїх силах є важливою ознакою професійної установленості як складової соціально-професійної зрілості до правоохоронної діяльності, вона проявляється і в емоційній сфері, породжує почуття задоволеності собою як офіцером - співробітником органів внутрішніх справ.

1.2.2.2. Уміння не показувати емоційної напруженості, страху перед оточуючими.

Як відомо, будь-яка діяльність людини пов'язана з емоціями, тобто має емоційне забарвлення. Залежно від інтересів, потреб особистості діяльність проходить по-різному. Чималу роль відіграє в цьому й те, які емоції викликає та чи інша діяльність: позитивні, нейтральні чи негативні.

Якщо людина не відчуває позитивних емоцій від виконуваної роботи, то й результати цієї роботи не можуть бути повноцінними, така діяльність не має благотворного впливу на особистість.

Емоційна напруженість у правоохоронній діяльності характеризується переживанням негативних емоцій, перезбудженням, виснаженням нервової системи, наявністю страху перед оточуючими і окремими громадянами.

Страх, як різновид психологічного стресу, заважає міліціонерам створювати довільний потрібний настрій, змінювати рівень емоційного збудження, об'єктивно оцінювати умови проходження наступної діяльності. Схема діяльності, якої особливо твердо схильні дотримуватись курсанти-стажисти та молоді випускники навчальних закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ, порушується, знижуються оперативні можливості міліціонера, а це негативно позначається на результатах діяльності, оскільки будь-яка непередбачена ситуація здатна вибити його з колії. Причини страху, емоційної напруженості різні. Найчастіше молоді офіцери та курсанти-стажисти називають такі:

- чи не забуду я чогось істотного в своїй професійній діяльності;
- чи не допущу грубих помилок сам або пропущу їх у порушників громадського порядку;
- чи зможу справитися з поставленим завданням без сторонньої допомоги;
- чи не поставлять мені запитання, на які я не зможу відповісти;
- чи не розгублюся я;

- чи не виникне нестандартна ситуація;
- чи зможу я в цьому випадку прийняти вірне рішення;
- як оцінять мою роботу начальник, колеги, сторонні громадяни;
- чи не підведе техніка, колега тощо.

Крім того, емоційну напруженість можуть викликати недоліки в управлінні своєю діяльністю, особливо шкідливі звички: відкладати справу на останній момент, недостатньо сумлінно готуватися до завдання, систематично запізнюватися, не виконувати свої власні плани тощо.

Вміння не проявити емоційної напруженості має поєднуватись зі здатністю слідчого, оперативного уповноваженого карного розшуку чи дільничного інспектора міліції створювати довільно потрібний настрій, найповніше використовувати свої потенційні можливості. Проявлятиметься це в збереженні у міліціонера оптимістичного настрою, відсутності страху, пригніченості в нестандартній ситуації.

Зі зростанням професійної майстерності, нагромадженням досвіду негативні емоції стають слабшими, вони присутні доти, доки молодий офіцер не оволодіє навичками професійної поведінки, не досягне певного рівня професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості до правоохоронної діяльності.

Як показує досвід, можна ще в умовах навчання у вищому навчальному закладі підготувати майбутнього офіцера міліції до управління, регуляції своїх емоційних станів.

1.2.2.3. Уміння регулювати свої емоційні стани, володіти собою, своїм голосом, мімікою, жестами.

Однією з основних умов регулювання емоційних станів є самонавіяння. Але самонавіяння може бути дійовим лише за умови, коли людина впевнена у правильності висновків, які вона робить, оцінюючи свої досягнення, промахи, ставлення до себе людей, своє місце у житті.

Емоційна саморегуляція полягає у системі розумових дій, спрямованих або на активізацію якихось емоційних процесів, або на їх гальмування чи стабілізацію.

Об'єктами емоційної саморегуляції міліціонера є:

- емоційні реакції (гнів, дратування, обурення, страх);
- стан настрою (депресія, апатія, понижений настрій, засмучення).

Найбільш загальною властивістю всіх об'єктів емоційної саморегуляції міліціонера є негативні переживання і пов'язане з ними почуття душевного дискомфорту, яке заважає нормальній професійній діяльності по охороні правопорядку. Тому розумові дії по саморегуляції мають бути спрямовані на ліквідацію цих емоційних переживань, на

формування душевного комфорту, емоційної стабільності. Природа емоційних переживань ґрунтується на активності або пасивності емоційних центрів, що регулюють настрій і забезпечують розвиток різних емоційних реакцій. Відомі центри - “центр задоволення” і “центр страждання” - тісно пов’язані з усією інтелектуальною та несвідомою діяльністю людини і служать своєрідним регулятором цієї діяльності. При переважанні активності “центру задоволення” людина відчуває настрій піднесення, активності, життєрадісності. При цьому негативні емоційні реакції (гнів, страх, дратівливість, збудженість та ін.) проходять порівняно безболісно, і з ними вдається легко справитися. Якщо ж переважає активність “центру страждання”, то людина відчуває настрій песимізму, апатії, суму, який супроводжується загальним зниженням нервової активності, переживаннями душевного дискомфорту, спустошеності. У результаті спостерігається пониження якості професійної діяльності, у людини буквально “все падає з рук”.

Цілком очевидно, що для успішного виконання своєї професійної діяльності для міліціонера необхідне переживання позитивних емоцій, які частково забезпечують як успішність діяльності, так і задоволеність нею.

Прийоми регуляції емоційних станів покликані допомогти людині управляти своїм настроєм, впливати на нього. Медикаментозний вплив на “центри страждання” прийнятний, але тільки у разі хвороби, та й ліки самі по собі досить токсичні для організму. Найдоцільніший шлях управління емоційними станами – це шлях психічної саморегуляції. Аутотренінг, наприклад, побудований на свідомому застосуванні різноманітних засобів психологічного впливу на власний організм і нервову систему з метою їх релаксації або, навпаки, тонізування. Відповідні засоби впливу включають спеціальні вправи для зміни тону скелетних м’язів та м’язів внутрішніх органів. Активну роль при цьому відіграє словесне самонавіювання, уява та почуттєві образи, що викликаються шляхом волі. Усі ці засоби психологічного впливу людини на власний організм в аутотренінгу застосовуються комплексно, у певній послідовності: релаксація, уява, самонавіювання.

Межі витривалості нервової системи існують, і при цьому далеко не кожна людина (у нашому випадку конкретніше - міліціонер) знає свої можливості, особливо в дозуванні психічних навантажень, вмє правильно оцінювати свої сили - як фізичні, так і емоційні.

Стабільність емоційного збудження у поєднанні зі свідомим управлінням емоційним станом - важлива умова збереження професійної усталеності та фізичної працездатності у нестандартних ситуаціях. Для регуляції емоційних станів молодих офіцерів міліції необ-

хідно насамперед навчити їх правильно оцінювати свої вчинки, тобто давати собі адекватну оцінку. Самооцінка особистості формується під впливом оцінок оточуючих і результатів власної діяльності, на її основі складається ставлення до себе. В разі адекватної самооцінки з'являється впевненість у собі, в поведінці. Занижена самооцінка породжує непевність у своїх силах, завищена - самовпевненість. Самооцінка будується на основі самоаналізу й самоспостереження. Навчати майбутніх офіцерів міліції самоаналізу й самоспостереженню можна на заняттях та під час стажування в практичних органах внутрішніх справ.

Для цього ми використовували шкалу самооцінки емоційного стану курсантів-стажистів або молодих офіцерів міліції. В основі цієї шкали лежить дещо модифікована шкала Вічера, яку ми використали для оцінки емоційного стану (шкала наводиться в підрозділі 2.2).

До шкали включено такі складові емоційного стану:

- самовладання у різних професійних ситуаціях;
- експресивність;
- прояв бадьорості та життєрадісності;
- прояв справедливості;
- товариськість;
- емпатія.

Серед вищезначених складових емоційного стану є й такі, котрі ми розглядаємо як ознаки професійної усталеності, що говорить про їх тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість.

Запропонована шкала дає можливість проводити не тільки самооцінку, а й оцінку емоційних станів курсанта-стажиста або недавнього випускника навчального закладу освіти системи Міністерства внутрішніх справ України методом незалежних характеристик. Порівняння одержаних результатів дає можливість говорити про адекватну чи неадекватну оцінку, а вже потім використовувати методику емоційної саморегуляції, яка ґрунтується на активізації різних психологічних реакцій і самонавіювання [80, С.37-50].

1.2.2.4. Наявність вольових якостей (цілеспрямованість, організованість, наполегливість, рішучість, самовладання та ін.).

Емоційна регуляція неможлива без наявності певних вольових якостей, тобто здатності до подолання різних внутрішніх і зовнішніх ускладнень, що виникають у процесі правоохоронної діяльності.

Ефективність діяльності міліціонера, його професійна усталеність можлива лише в тому разі, якщо всі його думки, почуття, емоції спрямовані на досягнення поставлених цілей і завдань. Така спрямованість не створюється сама собою, а досягається шляхом свідомого

регулювання, управління своїми думками, почуттями, тобто супроводжується певними вольовими зусиллями. Саме наявність волі, як свідомої саморегуляції особистістю своєї діяльності та поведінки, забезпечує подолання труднощів, що виникають у правоохоронній діяльності.

Наявність вольових якостей розкривається у здатності міліціонера швидко підвищувати свою активність, енергійність, зберігати оптимальну організацію психічних функцій при виникненні непередбачених ситуацій і при наростаючій втомі, яка виникає при дії одноманітних факторів.

Як відмічає А.П. Колесник [220, С. 53], до обов'язкових ознак власне вольових дій входить наявність усвідомленої мети, яка має особистісний смисл, наявність кількох мотивів та вольові зусилля, що проявляються в почутті подолання внутрішніх перешкод до здійснення мети.

Без вольового зусилля неможливо довго зберігати розподіл уваги, працювати у тривалому напруженні, що особливо характерно для правоохоронної діяльності.

Як доводить Д.М. Лондон, вольовий розвиток істотно впливає на легкість оволодіння професійною майстерністю, на задоволеність професією [95, С. 14]. Професійна спрямованість і воля утворюють взаємозв'язану, динамічну функціональну систему, в якій воля забезпечує усталеність професійних намірів [95, С. 15]. Саме це дає нам підставу розглядати вольові якості як одну з ознак професійної усталеності міліціонера.

Для успішної професійної діяльності необхідне свідоме управління своїми вольовими процесами, які мають бути спрямовані на вдосконалення тих чи інших дій, тих чи інших психічних станів, завдяки яким діяльність відбувається успішно. Крім того, слід мати на увазі, що особистість співробітника органів внутрішніх справ справляє величезний вплив на формування особистостей оточуючих, особливо в плані дотримання норм права та моралі. До завдання міліціонера належить активно впливати на характери громадян, з якими доводиться спілкуватися, особливо з правопорушниками, а це неможливо без активного, цілеспрямованого, вольового впливу співробітника органів внутрішніх справ насамперед на самого себе. Якщо оточуючі побажать, що співробітник органів внутрішніх справ здатний активно боротися зі своїми шкідливими звичками і буде переходити вулицю на зелене світло світлофора та в належному місці, то це вплине на них набагато більше, ніж десяток лекцій по правилах дорожнього руху. Таким чином, наявність вольових якостей є важливою ознакою професійної усталеності міліціонера як складової його соціально-професійної зрілості.

1.2.2.5. Швидкість реакції на поведінку оточуючих і окремих громадян.

Ця ознака, безумовно, пов'язана з таким емоційним станом, як самовладання у різних ординарних та неординарних ситуаціях.

Основою цієї швидкості є рухливість нервової системи, яка проявляється у здатності нервової системи до швидкої зміни двох протилежних процесів - збудження та гальмування.

З практики відомо, що далеко не всі курсанти з однаковим успіхом вміють підмічати, створювати нові варіанти та комбінації, пов'язані з майбутньою правоохоронною діяльністю. Курсанти з недостатньо рухливою нервовою системою зазнають труднощів у швидкому й новому вирішенні поставлених завдань, а отже й не володіють достатньою швидкістю реакції на поведінку окремого правопорушника, групи правопорушників чи натовпу. Мірою рухливості може служити легкість утворення зв'язків і перебудова нервових процесів.

Цю особливість Р.І. Хмелюк розглядає як природний задаток, який сприяє розвитку педагогічних здібностей [201, С.140]. Йдеться про індивідуально-психологічні якості, деякі властивості нервової системи: рухливість нервових процесів, силу та врівноваженість. Ця остання властивість лежить в основі самовладання, яке конче необхідне співробітнику органів внутрішніх справ. Рухливість нервових процесів дає можливість швидко орієнтуватися в складній ситуації, забезпечує гнучкість мислення, швидкість проходження розумових операцій, швидкість і точність реакції міліціонера на поведінку громадянина, швидкість переходу від процесу збудження до процесу гальмування; дає можливість регулювати динамічність проявлення властивостей нервової системи у контактах з правопорушниками, сторонніми громадянами, колегами. Ці властивості нервової системи мало залежать від набутих знань, вони визначаються природними задатками й тим, як проходить їх розвиток у процесі цілеспрямованого впливу під час навчання майбутніх офіцерів міліції у навчальному закладі освіти.

Швидкість реакції на поведінку натовпу (групи) та окремих громадян, як бачимо, тісно пов'язана з перцептивними здібностями майбутніх офіцерів міліції, а особливо з професійною спостережливістю і мисленням. Так само тісно зв'язана з цими компонентами професійних здібностей і така ознака професійної усталеності (складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ), як –

1.2.2.6. Уміння приймати правильні рішення у змінній, непередбаченій ситуації.

У діяльності органів внутрішніх справ дуже часто виникають напружені ситуації. Важливо, щоб співробітник органів внутрішніх

справ знайшов вихід з такої ситуації, зберіг високий рівень та ефективність діяльності, незважаючи на ускладнення обставин служби і виникнення великих психічних навантажень.

В психологічній і психофізіологічній літературі розглядаються різні стани людини, що виявляють сприятливий чи негативний вплив на трудову діяльність. Наприклад, втома, монотонія, напруженість, різноманітні форми психологічного стресу і стани, викликані впливом екстремальних факторів фізичної природи, тобто факторів пікового підвищення або пониження умов.

Напружена ситуація – це таке ускладнення умов діяльності, яке набуло для особи чи колективу особливої значущості. Іншими словами, складні об'єктивні умови діяльності стають напруженою ситуацією тоді, коли вони сприймаються, розуміються, оцінюються людьми як важкі, небезпечні тощо.

Різні форми активності людини можна охарактеризувати й інтенсивністю їх прояву. Мається на увазі звичайно ступінь актуалізації психофізіологічних ресурсів індивіда, що потрібно для виконання певного поведінкового акту в конкретних умовах. З цієї точки зору різні форми поведінки людини повинні розглядатися на фоні деякої впорядкованої множини або континууму станів, що визначає різні ступені готовності до виконання діяльності, її наступне протікання, а, отже, і професійну усталеність. Повноцінне виконання трудового завдання передбачає нормальний режим всіх ланок системи “людина-машина-виробниче середовище”. Для оцінки ефективності роботи системи в ергономічних дослідженнях використовується поняття “надійність” [55], під яким розуміють вірогідність виконання поставленого завдання в певні терміни і з допустимою точністю при збереженні в заданих межах параметрів функціонування працюючої системи. Безпосереднім наслідком оцінки діяльності, з точки зору фізіологічних і психологічних затрат при виконанні роботи на даному рівні, є висновок про ступінь напруженості діяльності і допустимості затрачених зусиль, а також прогноз відносно змін у рівні надійності функціонування системи.

Ніякі технічні вдосконалення не усувають (і, мабуть, ніколи не усунуть) можливості виникнення ускладнень і небезпечних ситуацій в діяльності органів внутрішніх справ, які висувають високі вимоги до надійності співробітника органів внутрішніх справ, до його вміння зберігати здатність своєчасно приймати вірні рішення і діяти відповідно до складної обстановки. Технічні пристрої можуть полегшити діяльність співробітника органів внутрішніх справ, проте вони не усувають необхідності його безпосередньої участі.

Встановлено, що поведінкові реакції людини в екстремальних ситуаціях, їх часові характеристики, взагалі психофізіологічні властивості людей - величини надзвичайно варіативні, що залежать від особливостей нервової системи, життєвого досвіду, професійних знань, навичок, мотивації, стилю діяльності [89].

Досліджуючи залежність поведінки в екстремальних ситуаціях від властивостей особистості, Л.Д.Бітхтіна дійшла висновку, що толерантність до стресу має широкі індивідуальні відмінності, які не дозволяють чітко визначити межі максимально можливих напруженостей, загальних для всіх [17, С.19-21].

Звідси стає зрозумілим, чому важко визначити, від яких факторів залежить ефективність поведінки співробітника органів внутрішніх справ в ускладнених умовах. В теперішній час вивести інтегральну форму поведінки співробітника органів внутрішніх справ в напруженій ситуації майже не уявляється можливим. Поготів з'являється все більше даних, що психологічні фактори - індивідуальні якості, здатності людини, її навички, готовність, установки, загальна і спеціальна підготовка, її характер і темперамент - в складній обстановці не сумуються арифметично, а створюють деякий комплекс, який в кінцевому рахунку реалізується в правильні або помилкові дії. Аналіз важких ситуацій та різноманітність форм реакцій спеціалістів на ці ситуації показують виключно складну природу явищ, що об'єднуються поняттям "усталеність до перешкод".

Усталеність до перешкод - одна з особистісних основ стану готовності до діяльності в екстремальних умовах. Вона має суттєве, нерідко навіть вирішальне значення, як одна з детермінант, які забезпечують захищеність людини від негативного впливу збиваючих факторів - перешкод в період, що безпосередньо передують діяльності, і можливість зібрано, продуктивно працювати в процесі самої діяльності [55, С. 18].

Фактори усталеності до перешкод можна розділити на дві групи: перешкоди зовнішні (які виникають у зовнішньому по відношенню до діючого суб'єкта середовищі) і перешкоди внутрішні (які виникають у внутрішньому середовищі організму суб'єкта під впливом зовнішніх причин і які викликають несприятливі психічні реакції і стани).

У психологічних механізмах усталеності до перешкод як складової соціально-професійної зрілості центральне місце займають усталеність уваги, індивідуальна стабільність діяльності зосередження, емоційно-сенсорна усталеність і сила нервової системи відносно збудження. Інші параметри - врівноваженість нервової системи, емоційно-моторна усталеність і екстравертність - також пов'язані з усталені-

стю до перешкод, але в загальній картині не відіграють вирішальної ролі.

Експериментальне вивчення проблеми показало, що питома вага перешкод неоднакова, їх ефект в кожному конкретному випадку визначається новизною перешкоди, невизначеністю, інтенсивністю, тривалістю і смисловим характером впливу. Неадекватний рівень емоційного збудження негативно відбивається на практичній діяльності [55].

У практиці службової діяльності органів внутрішніх справ прийнятий принцип попередньої підготовки, який поряд з цілим комплексом заходів передбачає продумування “в голові” як наступних, так і дій на випадок виникнення непередбачуваних ситуацій. Моделювання майбутньої службової діяльності знаходить своє чітке відображення в так званому передстартовому стані, коли досить чітко проглядає зв’язок між вираженістю вегетативних зсувів, обмінних процесів і складністю наступної діяльності. Передстартова реакція є не що інше, як результат психічного моделювання майбутніх дій.

Розглянемо загальні закономірності безпосереднього формування готовності співробітника органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях, що тісно пов’язана з формуванням професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості. Найбільш суттєвими показниками такої готовності є цілеспрямована мобілізація психічних процесів, властивостей, досвіду, їх концентрація на завданні і способах його розв’язання, установка на максимально раціональне і повне використання всіх сил для подолання труднощів і досягнення позитивних результатів.

Зміст і структура готовності обумовлюється не тільки завданням, обставинами, видом використаної техніки та іншими зовнішніми факторами. Особливості стану готовності залежать і від індивідуальних якостей співробітника органів внутрішніх справ, рівня мотивів його поведінки, характеру, темпераменту, здібностей, досвіду, навичок, знань, тобто від рівня соціально-професійної зрілості.

Тому виникненню готовності до дій в напружених умовах можуть перешкоджати не тільки зовнішні умови (відсутність матеріального обладнання), але й емоційно-вольова неусталеність співробітника органів внутрішніх справ, слабкість навиків, деякі небажані риси його темпераменту тощо. І, навпаки, упевненість в успіхові, майстерність, досвід, бойовий настрій колективу, особистий приклад керівного складу органів внутрішніх справ сприяють появі та зміцненню безпосередньої готовності.

Серед багатьох об’єктивних та суб’єктивних чинників, від яких за-

лежить становлення і рівень готовності співробітника органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях, насамперед слід виділити мотивацію – складову частину такого компонента професійної усталеності, як правоохоронна спрямованість. Домінування мотиву виконати дане завдання примушує міліціонера проявити активність, відбирати і запам'ятовувати інформацію відповідно вимогам завдання.

Мотиви поведінки перед виконанням важливого завдання носять складний і нерідко суперечливий характер. Буває, що у психіці співробітника органів внутрішніх справ неначе борються різні мотиви, він інколи навіть намагається ухилитися від участі у виконанні складного завдання, пов'язаного з ризиком, труднощами. Поведінка може бути полімотивованою, тобто підштовхуватися кількома мотивами, до речі вплив різних мотивів не однаковий. Найбільш впливовим виявляється мотив, який має гостру суб'єктивну значущість для людини. Саме цей мотив надає особистісний смисл завданню, тобто визначає, яке значення набуває воно саме для даної людини. Особиста значущість завдання усереднюється усіма якостями і досвідом співробітника органів внутрішніх справ, взаємовідносинами його з оточуючими. Тому для усталеності психічної готовності потрібно, щоб співробітник органів внутрішніх справ вважав завдання особисто значущим. Ставлення його до справи в цьому випадку якісно інше порівняно з виконанням завдання тільки за необхідністю, і співробітник органів внутрішніх справ повинен бути в соціальному і професійному аспектах зрілою особистістю.

Отже, стан готовності залежить від мотивів поведінки співробітника органів внутрішніх справ, його запитів, ставлення до довкілля, до наданих вимог, до своїх можливостей. Звідси стає зрозумілим, наскільки важливо під час проведення підготовчої роботи приділяти увагу питанням мотивації поведінки співробітника органів внутрішніх справ, вихованню у нього відповідальності та активного ставлення до поставленого завдання.

Як показали спостереження, перед виконанням складного, пов'язаного з небезпекою та ризиком завдання у курсантів можуть виникати різні психічні стани: активна мобілізація сил, готовність та впевненість, пасивність, заглиблення в себе, тривога, безцільна активність, коливання, сумніви, переважання установки на неминучу невдачу, невпевненість та страх.

Поведінка співробітника органів внутрішніх справ в напруженій ситуації - надто складний процес, в який динамічно вплітаються різні його залежності від інформованості, фізіологічних захисних і пристосувальних реакцій, підготовленості, психічної усталеності і готовнос-

ті, індивідуально-психологічних особливостей та соціально-професійної зрілості.

Пояснити поведінку людини в екстремальних ситуаціях неможливо з позиції ідеальної по своїй суті догми про перевищення “біологічного”, інстинктів, підсвідомих явищ в індивідуальному житті людини і соціальних процесах. Головне місце в поведінці людини займають соціальні цінності, свідомість, оскільки саме вони визначають характер людських відносин особи, тобто його соціально-професійна зрілість.

Як показали дослідження [50], одна і та ж сама об’єктивна подія може мати для однієї і тієї ж особи в різних випадках або в один і той же час для різних осіб досить різне “значення”, тому слід орієнтуватися насамперед на цей смисловий параметр в усьому розмаїтті його конкретних проявів.

Поняття напруженої ситуації дещо ширше, ніж поняття екстремальної ситуації. Тому, готуючи курсантів до дій в напружених ситуаціях, ми готуємо їх і до дій в екстремальних умовах.

Означене вміння передбачає не тільки вірний аналіз конкретної ситуації, а й здатність молодого офіцера міліції чи курсанта-стажиста до зміни способів і прийомів діяльності при зміні ситуації, особливо пов’язаної з правоохоронною діяльністю. Вочевидь, що в таких непередбачених ситуаціях неможливо знаходити вірне рішення, спираючись тільки на стандартні, заздалегідь сформовані прийоми та алгоритми.

Оптимальне розв’язання нестандартних ситуацій вимагає постійного пошуку різноманітних сполучень стандартних способів, прийомів психологічного впливу, а також знаходження нових способів дій, тобто творчого характеру рішень, які приймаються. Успішність таких дій вимагає достатньо високого рівня розвитку професійної спостережливості, мислення та уявлення.

Творче уявлення, спаяне із суворим логічним мисленням, забезпечує міліцейську винахідливість, яка характеризує професійний талант. Талановитий міліціонер-професіонал завжди шукає нове. Він ретельно аналізує набутий досвід, методи, форми стосунків з оточуючими, які забезпечують високу ефективність у службовій діяльності.

Правоохоронна діяльність по суті своїй є творчою. Адже навіть міліціонер, який мислить за шаблоном, змушений працювати в конкретному чи то кабінеті, чи то на конкретній місцевості, з конкретними громадянами, і результати цієї діяльності неможливо передбачити і регламентувати ніякими методичними вказівками й розробками.

Справжня творчість співробітника органів внутрішніх справ поля-

гає в тому, що він приймає правильні рішення в несподіваних ситуаціях, у процесі своєї діяльності вміє прогнозувати результати свого впливу на громадянина, будує свою професійну та виховну роботу з урахуванням вікових, статевих, професійних, кримінально-досвідних та індивідуальних особливостей оточуючих.

Раніше ми вже говорили про тісний зв'язок цього вміння з високими вимогами до сили нервової системи. Пов'язано це з тим, що співробітник органів внутрішніх справ повинен уміти концентрувати свою увагу й розподіляти її, причому в умовах несприятливих.

Рухливість нервових процесів дозволяє швидко орієнтуватись у складних ситуаціях, забезпечує гнучкість мислення, швидкість і точність реакції на поведінку правопорушника або групи громадян. Рухливість нервових процесів дає можливість співробітникові органів внутрішніх справ швидко адаптуватись у незнайомій обстановці.

Курсанти й молоді офіцери міліції, у яких недостатня рухливість нервової системи, зазнають труднощів у знаходженні швидкого і вірного (часто - нового) розв'язання службового завдання, що виникло, оскільки їм важко комбінувати тимчасові зв'язки й утворювати нові, а це, природно, перешкоджає формуванню у них високого рівня професійної усталеності.

Вийти з такої ситуації допомагають багаторазові тренування, завдяки яким курсанти набувають стійких умінь та навичок, аж до автоматизму, наприклад, використання вогнепальної зброї в змодельованих напружених ситуаціях.

1.2.2.7. Властивості та характеристики, які визначають спрямованість особистості співробітника органів внутрішніх справ.

Головну роль у структурі професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ відіграє спрямованість, яка відображає сукупність цілей, що висуває перед собою співробітник у професійній діяльності, а також засоби їх досягнення. Спрямованість практично цілком зумовлена соціально, формується та перебудовується під впливом виховання. До неї входять бажання, інтереси, потяги, ідеали, переконання, світогляд особистості.

Під спрямованістю співробітника органів внутрішніх справ ми розуміємо:

а) ідейну спрямованість. Визначається ця спрямованість цілями й завданнями служби і проявляється у вмінні на високому професійному рівні вирішувати службові завдання. Співробітник органів внутрішніх справ повинен насамперед бути носієм законності, характеризуватися високими моральними якостями, глибокою переконаністю та

ідейністю, громадською активністю.

Зважаючи на ту величезну роль, яку відіграє особистість співробітника органів внутрішніх справ як вихователя у процесі служби, неможливо говорити про професійну усталеність міліціонера, який не володіє ідейною спрямованістю й моральною усталеністю;

б) професійну спрямованість. Професійна усталеність діяльності співробітника органів внутрішніх справ визначається правоохоронною спрямованістю ще у шкільний період, звідси - зростання ролі профорієнтації та профвідбору до навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ. Правоохоронна спрямованість проявляється у прагненні стати на захист закону, правопорядку та справедливості. Для цієї спрямованості характерна достатньо усвідомлена та емоційно виражена орієнтація особистості на правоохоронну діяльність. У професійній спрямованості співробітника розрізняють дві сфери: загальну професійну та спеціальну професійну. Перша — пов'язана з приналежністю співробітника до державної служби та правоохоронних органів загалом. Вона визначає необхідність захисту державних інтересів, визнання завдань правоохоронних органів. Спеціальна професійна спрямованість пов'язана з приналежністю до органів внутрішніх справ, конкретної служби та підрозділу. Адекватно сформована професійна спрямованість передбачає внутрішнє прийняття своєї професії, стійке позитивне емоційне ставлення до неї, професійну гордість. Вона забезпечує гармонійне поєднання конкретних мотивів поведінки співробітника, їх системний характер. Серед них присутні мотиви, пов'язані з:

- об'єктивним змістом діяльності (особиста участь у боротьбі зі злочинністю, забезпеченні порядку, захисті прав громадян тощо);
- зовнішніми атрибутами діяльності, умовами її виконання (можливість застосування владних повноважень, престижність, наявність форменого одягу тощо);
- діяльністю як засобом вирішення матеріально-побутових проблем та задоволення особистих потреб.

Міліціонер, майстер своєї справи, - це людина, яка за покликанням стоїть на сторожі закону. У правоохоронній професії мова йде не просто про відчуття: тут скоєно правопорушення, - це, в принципі, може побачити кожна людина. Співробітник же органів внутрішніх справ відчуває негайну потребу стати на захист скривджених, ображених, за великим рахунком - на захист справедливості і законності. Справжній міліціонер завжди готовий до цього. По суті, це і є любов, любов до людей.

Оволодіння правоохоронною майстерністю починається саме з на-

буття вміння встановлювати контакти з оточуючими людьми. При цьому любов до людей має поєднуватися з високою вимогливістю до них, яка ґрунтується на повазі до особистості громадянина, увазі до нього. Сучасні люди характеризуються підвищеним почуттям власної гідності, бажанням самоутвердитися, бути незалежними у вчинках, а міліціонерам потрібно не зачіпати ці якості, а надати їм потрібного соціального забарвлення, спрямованого на використання їх у своїй службовій діяльності;

в) пізнавальну спрямованість. Характеризується систематичним підвищенням кваліфікації як працівника правоохоронних органів, самоосвітою. Ця спрямованість має на увазі і постійний пошук співробітником органів внутрішніх справ нових форм і методів роботи, постійну незадоволеність собою, бажання розширювати й поглиблювати свої знання навколишнього світу (не тільки зі своєї спеціальності).

Така пізнавальна спрямованість має великий вплив на підлеглих та громадян. Вони повинні бачити в офіцерів міліції ерудовану, високоосвічену людину, а звідси - повага до нього.

Наприклад, це чітко проглядає у специфіці служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Особливо діти відчувають потребу у старшому товаришеві, до якого вони могли б звернутися з найрізноманітнішими запитаннями, і, якщо таким стає курсант-стажист або молодий офіцер міліції (яким це легше зробити в зв'язку з невеликою різницею у віці), то від цього виграють і діти, і співробітник органів внутрішніх справ.

Діти - тому, що знаходять необхідне їм спілкування зі старшою за віком людиною і можуть заповнити нестачу тих контактів, котрих їм не вистачає в сім'ї або в школі.

Молоді співробітники органів внутрішніх справ - тому, що тісне спілкування з дітьми допомагає краще їх пізнати не тільки як потенційних правопорушників, а й як особу, яка розвивається, з її запитамі, інтересами, ідеалами та ін. Такого роду інформація лежить в основі індивідуального підходу до дітей і дає можливість виявити, спрямувати, а також впливати на інтереси та здібності дітей та їх правове виховання.

1.2.2.8. Знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ.

Сюди ми відносимо спеціальні знання з юридичних та прикладних предметів, психолого-педагогічні та ін.

Співробітник органів внутрішніх справ, як представник професії "людина – людина", може ефективно виконувати службові завдання лише за умов глибокого та всебічного знання об'єкта своєї діяльності – психології іншої людини. Разом з тим, слід урахувати психологію

й тих осіб, з якими співробітнику потрібно налагоджувати взаємини в роботі – колег, представників інших правоохоронних органів, керівників тощо. Не менш важливе знання і власної психології та керування нею. Поведінка будь-якої людини може бути зрозумілою, спрогнозованою та керованою при реалізації особистісного підходу до неї, відношенні як до особистості. Отже, кожному співробітнику органів внутрішніх справ, незалежно від службової спеціалізації та посади, вкрай необхідні педагогічні та психологічні знання, не кажучи про спеціальні: юридичні, юридично-прикладні тощо.

У молодих офіцерів міліції існує певна невідповідність між знаннями і вміннями, оскільки вони не завжди можуть і вміють застосовувати набуті теоретичні знання на практиці.

У той же час, професійна усталеність як складова соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ передбачає вміння широко і різноманітно застосовувати теоретичні знання у своїй практичній діяльності, інтерес до новинок спеціальної, методичної та загальної юридичної літератури.

Як уже зазначалось раніше, одним з елементів труднощів у роботі молодих випускників і курсантів-стажистів закладів освіти системи МВС, що виступає причиною їх професійної неусталеності, є розрив між теоретичними знаннями та вміннями застосовувати їх на практиці. До вмінь, що необхідні співробітнику органів внутрішніх справ, відносяться гностичні, конструктивні, комунікативні, організаторські, прикладні, пов'язані з криміналістичною технікою, зброєю та ін.

Процес формування умінь співробітника органів внутрішніх справ як основи професійної майстерності має здійснюватись у діяльності, яка по можливості моделює службу співробітника органів внутрішніх справ і в ході якої курсанти будуть поставлені перед необхідністю вирішувати різноманітні службові завдання. При цьому необхідні спеціальні системи знань, які тісно пов'язані з практикою і можуть забезпечити свідомі дії співробітника органів внутрішніх справ, оскільки спрямовані на використання всього, що може сприяти виконанню службових обов'язків.

Свідомі дії визначаються гностичними вміннями співробітника органів внутрішніх справ. Очевидно, що чим більша рефлексивність (тобто здатність до усвідомлення своєї поведінки), тим вища професійна майстерність міліціонера.

Одним з дійових шляхів формування професійних умінь у курсантів є стажування в практичних органах внутрішніх справ. Широкі можливості при формуванні цих умінь відкривають семінарські та практичні заняття з оперативно-розшукової діяльності, криміналістики,

адміністративного права та адміністративної діяльності, вогневої та фізичної підготовки.

Загальні правоохоронні вміння виступають тут як міра успішності евристичної правоохоронної дії, як міра ефективності вирішення виховних завдань у різних педагогічних ситуаціях або бойових завдань в кримінальних ситуаціях. Ці загальні вміння складають структурну одиницю вмілої професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ.

Отже, знання та вміння співробітника органів внутрішніх справ виступають як необхідна ознака його професійної усталеності.

1.2.2.9. Задоволеність діяльністю.

Цей інтегральний показник відображає ставлення курсанта-стажиста або молодого випускника закладу освіти системи Міністерства внутрішніх справ до обраної професії.

Низька задоволеність професією в більшості випадків є причиною плінності кадрів. В умовах гострої нестачі співробітників органів внутрішніх справ, особливо з юридичною освітою, це дуже істотно. Ми є свідками того, як щороку певний відсоток випускників закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ звільняється з органів внутрішніх справ за особистим бажанням і влаштовується працювати де завгодно й ким завгодно, аби лише якнайдалі від міліції. Багато в чому винні правила прийому до закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ, які визначають майбутніх співробітників органів внутрішніх справ не за покликанням і правоохоронною спрямованістю, а за навчальною підготовкою. Частка вини лежить і на вищих навчальних закладах, які не змогли сформувати у своїх випускників професійну усталеність.

Задоволеність правоохоронною діяльністю багато в чому пов'язана з упевненістю в собі як співробітника органів внутрішніх справ, з відсутністю надмірної емоційної напруженості у службі, з властивостями й характеристиками особистості міліціонера тощо.

Значною мірою від задоволеності професією залежить і психічне здоров'я людини. Молодий спеціаліст, який внаслідок тих чи інших причин не дістає задоволення від роботи, від своєї правоохоронної діяльності, зазнає почуття пригніченості, непевності в собі. Це може спричинити до переконання, що спеціальність обрано неправильно, і необхідно змінювати професію. Крім того, негативні емоційні стани викликають емоційну напруженість, що викликає психічні перевантаження навіть при помірно напруженому ритмі професійної діяльності. Все це призводить до підвищеної стомлюваності, що позначається й на фізичному самопочутті людини. Від задоволеності професією

залежить успішність навчальної діяльності (особливо з дисциплін, пов'язаних з майбутньою професією, за даними Реана А.О. [154]). Розвиток професійних інтересів, становлення міліцейської майстерності також багато в чому залежать від задоволеності професією співробітника органів внутрішніх справ.

Слід, однак, відзначити, що задоволеність професією залежить і від умов побуту молодого офіцера міліції, ставлення до нього начальства. Є.А. Климов цілком справедливо відмічає, що істотна зміна у ставленні молоді до обраної професії і задоволеності нею неможлива без зміни умов праці на виробництві, без підвищення культури самого виробництва [63]. Повною мірою це стосується професії міліціонера.

Задоволеність правоохоронною діяльністю викликає бажання вдосконалювати свою професійну майстерність, пізнати краще свій напрям роботи, також поглибити психолого-педагогічні знання, тобто, за висловом В.Д. Шадрикова, служить вихідним моментом формування психологічної системи діяльності [213, С. 37], а отже впливає на професійну усталеність співробітника органів внутрішніх справ.

1.2.2.10. Нормальна втомлюваність.

В умовах надмірної емоційно-напруженої діяльності, якою є правоохоронна діяльність, для забезпечення професійної усталеності необхідна й усталеність фізична або фізіологічна, яка є безпосереднім виконавчим механізмом, що забезпечує моральну, емоційно-вольову та психічну усталеність. Проявляється ця усталеність у працездатності людини, тобто здатності особистості виконувати правоохоронну діяльність у відповідності до вимог, що висуваються до цієї професії (темп і якість проведення розслідувань, “володіння” оперативною обстановкою, вміння передбачати та правильно й рішуче поводити себе в напружених ситуаціях, володіння методами психологічного та виховного впливу на оточуючих тощо).

Коли йдеться про фізичну працездатність, то це поняття може бути ототожнене з фізичною усталеністю, при цьому насамперед мається на увазі стан нервово-м'язових систем і рівнів їх функціонування.

При недостатній фізичній усталеності правоохоронна діяльність викликає підвищену втомлюваність, а це, у свою чергу, проявляється в дратівливості, нервовому виснаженні і в кінцевому результаті - в бажанні змінити професію.

Підвищена стомлюваність залежить не тільки від фізичної усталеності. Вона може бути пов'язана і з іншими аспектами професійної усталеності: емоційною напруженістю, недостатньо глибокими знаннями та вміннями, порушенням уваги, пам'яті тощо.

Для нормальної втомлюваності характерне повне відновлення сил

після короткочасного відпочинку. Така стомлюваність викликає навіть приємні емоції від усвідомлення успішності виконаної роботи.

Якщо ж молодий офіцер міліції або курсант-стажист приходить після служби слабким, млявим, спустошеним, з відчуттям фізіологічного дискомфорту, то необхідний ряд заходів, пов'язаних з раціональною організацією служби, зміною режиму праці та відпочинку, а також спеціальне тренування й навчання для підвищення усталеності професійної діяльності. Нормальна стомлюваність служить істотною ознакою усталеності правоохоронної діяльності.

Отже, в цьому пункті ми визначили ознаки професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ (курсанта) до правоохоронної діяльності, а також дали змістову характеристику цим ознакам.

1.2.3 Критерії та показники професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ.

Якщо говорити про критеріальний підхід до діагностики професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ, то критерій - це підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось, мірило [173, Т. IV, С. 349], необхідна та достатня умова прояву або здійснення якогось явища чи процесу. Зрозуміло, що розглядання будь-якої дослідної величини повинно включати не тільки її показники, але й критерії, які визначають вираженість того чи іншого показника в процесі або явищі, що розглядається. Однією з найважливіших вимог до експерименту є визначення ступеня (критерію) тієї властивості, на вивчення якої спрямоване дослідження. Цей ступінь носить назву критерію валідності. Як такий критерій на практиці частіше всього використовують:

- об'єктивні біографічні дані (стать, вік, обрана спеціальність, вступ до вищого навчального закладу тощо);
- показники успішності, які найчастіше є критеріями рівня знань, ступенем тестів здібності до правоохоронної діяльності, тестів інтелекту;
- результати реальної діяльності (для курсантів навчального закладу освіти системи Міністерства внутрішніх справ - виконання службових завдань під час стажування, створення міліцейських кросвордів тощо);
- контрольні іспити знань та вмінь;
- дані інших методик і тестів, валідність яких (тобто придатність до вимірювання того, що вони хочуть виміряти) вважається встановленою.

Можна виділити об'єктивні критерії, які незалежні від суб'єктивних ознак і поглядів людей. Однак, якщо, наприклад, у фі-

зиці об'єктивними критеріями величини, яку вимірюють, можуть служити показники приладів, то в галузі права та педагогіки дуже важко заміряти що-небудь. Тому більш часто в психодіагностиці, психології, педагогіці використовують суб'єктивні критерії. До таких критеріїв відносяться оцінки, судження, висновки про об'єкт дослідження, зроблені експертом (викладачем вищого навчального закладу, психологом, керівником, наставником, курсантом тощо). Для більшої об'єктивізації цієї оцінки звичайно використовують метод середньо виваженої оцінки. Кожний, хто підпадає під дослідження, під час нього оцінюється кількома незалежними експертами, отримані результати усереднюються шляхом знаходження середнього арифметичного.

За критерії сформованості професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ ми взяли ознаки цієї усталеності.

Всередині кожного критерію ми виділили показники ознак професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ. Саме ці показники були задіяні в експерименті.

За показники ознак професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ ми взяли такі.

Упевненість у собі як співробітників органів внутрішніх справ:

- зовнішній прояв дискомфорту в напруженій ситуації,
- якість спілкування,
- прояв справедливості.

Уміння не показувати емоційну напруженість, страх перед оточуючими громадянами:

- завжди врівноважений,
- завжди витриманий,
- зовнішній спокій без вияву перенапруження, негативного настрою чи нетерпіння.

Уміння регулювати свої емоційні стани:

- вміє зберігати ясність свідомості та мислення за будь-яких обставин,
- вміє правильно діяти в різних станах (гнів, горе, радість, пригніченість),
- вміє керувати своїми почуттями в різних станах.

Наявність вольових якостей:

- цілеспрямованість,
- рішучість,
- самовладання.

Швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників:

- норматив №2 для ПМ (неповне розбирання пістолета Макарова),

- норматив №3 для ПМ (збирання пістолета Макарова після неповного розбирання),

- норматив №4 для ПМ (підготовка до стрільби стоячи та проведення пострілу (швидкісна стрільба)).

Уміння приймати правильні рішення в напружених ситуаціях:

- вмiє адекватно діяти в непередбачених обставинах,
- вмiє правомiрно діяти в напружених ситуаціях,
- кiлькiсть та якiсть влучень у мiшенi в умовах ситуаційно-рольових iгор.

Професійна спрямованість співробітника органiв внутрішніх справ:

- дисциплінованість, беззаперечне виконання вимог Присяги, статутів, наказів,

- ставлення до необхідності нести службу у вихідні та святкові дні, вночі, більше 8-ми годин на добу, до інших труднощів в міліцейській службі,

- ставлення до особливих особистих прав, переваг і пiльг співробітника органiв внутрішніх справ перед іншими громадянами.

Знання та вміння співробітника органiв внутрішніх справ:

- вогнева та фізична підготовка,
- основи професійної педагогiки та психологiї,
- спеціальні предмети (оперативно-розшукова діяльність, адміністративне право, криміналістика).

Задоволеність діяльністю:

- рівень задоволеності від своєї службової діяльності,
- характер емоцій під час службової діяльності,
- задоволеність заохоченнями за службову діяльність.

Нормальна втомлюваність:

- самопочуття,
- активність,
- настрої.

Оцінка кожного з показників здійснювалась методом експертної оцінки за чотирибальною системою:

4 бали - показник виражений дуже сильно,

3 бали - показник виражений у достатній мірі,

2 бали - показник виражений слабо,

1 бал - показник виражений надзвичайно слабо.,

Потім ми виводили середній бал із сумарної оцінки, який служив критерієм рівня даної ознаки професійної усталеності співробітника органiв внутрішніх справ (курсанта) до правоохоронної діяльності. Середнє значення рівнів усіх ознак професійної усталеності виступало критерієм рівня професійної усталеності даного курсанта.

Межі розподілу професійної усталеності за рівнями ми приймаємо такі: від 4,0 до 3,0 бала - високий рівень; від 2,9 до 2,1 бала - середній рівень; від 2,0 до 1,0 бала - низький рівень.

Дамо змістову характеристику рівнів професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ. Високий рівень – курсант твердо впевнений у собі як співробітникові органів внутрішніх справ; перед оточуючими громадянами у нього не проявляється емоційна напруженість, страх; він добре вміє регулювати свої емоційні стани (впевнено володіє собою, своїм настроєм, голосом, мімікою, жестами); вольові якості розвинені добре або високо; швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників добра або миттєва; професійна спрямованість оцінюється не нижче, ніж “добре”; вміє швидко приймати правильні рішення в напружених ситуаціях; знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ оцінюються не нижче, ніж “добре”; втомлюваність в середніх межах.

Середній рівень – курсант впевнений у собі як співробітникові органів внутрішніх справ, але нетвердо; перед оточуючими громадянами у курсанта присутня емоційна напруженість, страх, проте він вміє з ними справитися; курсант вміє регулювати свої емоційні стани (володіє собою, своїм настроєм, голосом, мімікою, жестами, але невпевнено); вольові якості розвинені, проте не в повній мірі; швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників задовільна; професійна спрямованість особистості має місце; вміє приймати правильні рішення в напружених ситуаціях; знання та вміння співробітника ОВС задовільні; втомлюваність нормальна.

Низький рівень – курсант невпевнений у собі як співробітникові органів внутрішніх справ; перед оточуючими громадянами у курсанта присутня емоційна напруженість, страх, йому важко справитися з ними самому; курсант не вміє регулювати свої емоційні стани (погано володіє собою, своїм настроєм, голосом, мімікою, жестами); вольові якості майже нерозвинені; зреагувати на поведінку оточуючих та окремих правопорушників завжди запізнюється; професійна спрямованість не сформована; рідко приймає правильні рішення в напружених ситуаціях; знання та вміння співробітника органів внутрішніх справ задовільні; втомлюваність нижче норми.

Отже, в цьому підрозділі ми визначили критерії та показники професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ (курсанта) до правоохоронної діяльності, а також дали змістову характеристику рівнів означеної професійної усталеності, що дозволило на високому рівні та з достатньою точністю провести експериментальне дослідження та діагностичні зрізи.

ГЛАВА 2

Формування професійної усталеності курсантів – майбутніх співробітників міліції у процесі вогневої підготовки

2.1. Методика формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти МВС як складової соціально-професійної зрілості.

Професійна усталеність як складова соціально-професійної зрілості проявляється у здатності протягом всієї професійної діяльності в різних умовах виконувати свою професійну діяльність з мінімальними помилками. Це усталеність до зміни конкретних, в кожному випадку певних умов професійної діяльності. Професійна усталеність пов'язана з професійною майстерністю, проте не збігається з нею. У практиці досить часто відомі випадки, коли за наявності основ професійної майстерності співробітник органів внутрішніх справ усе ж не досягає вищого рівня своєї діяльності. Низка авторів (Хозяїнов Г.І. та інші [206]) пояснює це поганим настроєм, особистими переживаннями та іншими причинами, які настільки негативно впливають на діяльність фахівця, що він виконує професійні дії на низькому рівні, що не відповідає його потенційним можливостям і наявності всіх основ професійної майстерності.

На наш погляд, пояснення цього феномена слід шукати саме в певному рівні професійної усталеності. Цілком природно висунути припущення про те, що оволодіння основами професійної майстерності ще не забезпечує достатньо високий рівень усталеності у правоохоронній діяльності.

Багаторічні спостереження за процесом становлення співробітників органів внутрішніх справ, аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дозволили виділити умови, які, на нашу думку, відіграють вирішальну роль в ефективному формуванні професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ. З-поміж них: поглиблення змістового компонента навчального заняття з вогневої підготовки; диференційований підхід у навчанні курсантів; емоційна регуляція діяльності курсантів; оволодіння курсантами оцінним компонентом та адекватним застосуванням його в напружених ситуаціях.

Поглиблення змістового компонента навчальних занять з вогневої підготовки означає: підвищення їх ефективності, дієвості, щільності, а

також навчання саме тому, що необхідно для практичної діяльності органів внутрішніх справ.

Під час формування професійної усталеності у курсантів ми також диференціювали, вивчали та враховували і їхні психологічні відмінності, і їхні типологічні відмінності як представників різних соціальних, класових, етнічних, вікових та інших груп. Найбільш ефективно цей процес протікав, коли враховувалися індивідуальні особливості курсантів, тому завдання, які вони отримували, диференціювалися за рівнем сформованості вище означених ознак професійної усталеності, тобто другою умовою формування професійної усталеності курсантів вищого закладу освіти системи МВС виступив диференційований підхід до навчання курсантів. “Диференціація соціальна” – це розчленування соціального цілого або його частин на взаємопов’язані елементи [163, С.339]. “Диференційований”, за “Словником української мови”, - 1. розділений, розчленований на окремі різномірні елементи; 2. узгоджений з певними правилами, умовами; роздільний, неоднаковий [173, Т. IV, С.289].

Емоційна регуляція діяльності курсантів виступила третьою умовою формування професійної усталеності курсантів. Оскільки правоохоронна діяльність є емоційно напруженою, то вміння співробітника органів внутрішніх справ регулювати свої стани вважається дуже важливим. Емоційну регуляцію у професійній діяльності співробітника органів внутрішніх справ курсанти-респонденти називали однією з перших, коли йшла мова про труднощі, які виникали під час стажування в практичних органах. Вона охоплює професійний та психофізіологічний тренінги. Завдання професійного тренінгу полягало в розвитку професійного мислення і спостережливості, елементів експресивних та комунікативних здібностей, вміння приймати вірні рішення в незвичних, непередбачуваних ситуаціях, швидко реагувати на поведінку оточуючих і окремих громадян. Методи професійного тренінгу: розв’язання професійних завдань, ігрове моделювання, розв’язання кросвордів та ін. Психофізіологічний тренінг був спрямований на самовиховання умінь володіти собою, оволодіння прийомами саморегуляції. Завданнями тренінгу були: формування емоційного стану активної, життєрадісної, оптимістичної професійної діяльності, формування емоційного контакту з об’єктами діяльності; психологічний настрій на службу у важкій, нестандартній ситуації.

Наступною умовою формування професійної усталеності курсантів вищого закладу освіти системи МВС виступило оволодіння курсантами оцінним компонентом та адекватним застосуванням його в напружених ситуаціях, що включає: об’єктивність в оцінках та рішен-

нях; психологічну оцінку дій та подій, які спостерігають; прогностичну оцінку розвитку ситуації; вміння діагностувати стан людей; оцінку наслідків рішень та дій, які приймаються. Особливо важливі ці вміння під час дій співробітника органів внутрішніх справ в нестандартних ситуаціях.

Для реалізації означених умов нами було розроблено експериментальну методику формування професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості, яка охоплювала три послідовні етапи.

На першому, адаптаційному етапі формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ реалізовувалася здебільшого така умова формування професійної усталеності, як диференційований підхід до навчання курсантів.

На другому, продуктивному етапі реалізовувалися такі умови формування професійної усталеності курсантів внз системи МВС: поглиблення змістового компонента навчального заняття з вогневої підготовки; емоційна регуляція діяльності курсантів та оволодіння курсантами оцінним компонентом і адекватним застосуванням його в напружених ситуаціях.

На прикінцевому, репродуктивному етапі процесу формування професійної усталеності реалізовувалися такі умови формування цієї усталеності, як емоційна регуляція службової діяльності курсантів під час стажування та оволодіння курсантами оцінним компонентом і адекватним застосуванням його в напружених ситуаціях.

Зауважимо, що чіткої межі між першим та другим етапом процесу формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи МВС не було, оскільки адаптаційний процес у навчальному закладі “закритого типу” складає місяці, рік, навіть два роки [24], а навчальні заняття, які складають суть другого етапу, вже проводилися, зокрема заняття з вогневої підготовки розпочиналися через два місяці після початку навчального року, а практичні стрільби з бойової зброї – через півроку. Також не було чіткої межі між другим та третім етапом процесу формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи МВС. Ще не всі ситуаційні завдання ми розв’язували з курсантами, ще не всі вправи для стрільби з пістолета виконували, а курсанти 2 та 3 курсів уже проходили стажування. Отже, розбиття процесу формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ на етапи було досить умовним, проте запропонована поетапна методика процесу формування професійної усталеності дозволила планово та

ефективно формувати і поліпшувати всі ознаки професійної усталеності у курсантів до майбутньої правоохоронної діяльності.

2.1.1. Адаптаційний етап процесу формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти МВС.

Адаптаційний етап – це процес входження, звикання, який протікає в перші роки перебування колишнього старшокласника у вищому навчальному закладі “закритого” типу. Адаптація особливо важлива для процесу формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи МВС у перші місяці навчання.

Насамперед ми попередньо вивчили особові справи курсантів та інші документи для того, щоб у наступному врахувати в навчально-виховній роботі їхні індивідуально-психологічні і особистісні особливості: спрямованість особистості, тип темпераменту, стереотип поведінки, що склався, домінуючі психологічні якості в характері особистості, її психічні стани і т.п.

Для встановлення нормальних взаємовідносин з курсантами і вивчення їхніх індивідуально-психологічних особливостей в перші місяці їх перебування у вищому навчальному закладі ми встановили контакт із батьками курсантів. Це дозволило більш глибоко вивчити умови, в яких виховувався курсант, вивчити його характерологічні риси, врахувати реальні потенційні можливості вихідного рівня розвитку курсанта - як фізичного, так і психологічного, його готовності до виконання режиму статутно-регламентованого вищого навчального закладу, до прийняття нової системи особистісних взаємовідносин.

Не менш важливим, у процесі входження курсантів в новий період життєдіяльності, ми вважали врахування різного за віком складу груп майбутніх співробітників ОВС, що завжди несе в собі як позитивні, так і негативні моменти. З урахуванням цього керівництво в навчально-виховному процесі ми організовували за принципами індивідуалізації і диференціації як навчання, так і виховання, необхідності залучення старшої вікової групи до виховних заходів і індивідуальної роботи з молодшими за віком курсантами.

Нещодавніх школярів ми знайомили з навчальним закладом, з його історією, з Правилами внутрішнього розпорядку, зі специфікою навчального закладу та міліцейської служби. На заняттях з бойової підготовки (дисципліна “Статути Збройних сил та органів внутрішніх справ України”) ми вивчали з курсантами Присягу співробітника ОВС, положення та вимоги Статутів, зокрема Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ, строювого статуту Збройних сил України, статуту внутрішньої служби Збройних сил України і статуту гарнізонної та вартової служби Збройних сил України.

В адаптаційний період, як було виявлено, особливо вагома роль належить командно-викладацькому складу (начальники курсів, заступники начальників курсів та ін.).

На цьому етапі процесу формування професійної усталеності ставилися такі завдання: прищепити та зміцнити у курсантів любов та повагу до міліцейської служби, гордість за причетність до армії правоохоронців, тобто ми формували показники такої ознаки професійної усталеності, як професійна спрямованість, та деяких інших ознак професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ.

Розв'язуючи завдання прискорення адаптації курсантів, зважаючи на перманентний характер даного процесу, який обумовлений динамікою змін, що відбуваються в суспільстві, ми розглядали це завдання неначе у 2-х аспектах. По-перше, як завдання прийняття нашими вихованцями соціальної позиції курсанта вищої професійної школи Міністерства внутрішніх справ, і, по-друге, як перший етап процесу формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ.

Найбільш ефективно цей процес протікав, коли враховувалися індивідуальні особливості курсантів, тому завдання, які вони отримували, диференціювалися за рівнем сформованості вище означених ознак професійної усталеності.

У молоді не завжди формується правильне уявлення про міліцейську службу, багато чого проходить повз їх увагу, багато чого ще незрозуміло.

Важливим завданням постає розвиток творчих здібностей, міліцейського мислення, уяви, спостережливості, елементів артистичних здібностей, що також необхідні співробітнику органів внутрішніх справ. Зрозуміло, стандартними формами ці завдання розв'язати неможливо. Потрібно було розробити цілу низку нових напрямків у роботі з першокурсниками і прийомів, які допомогли б їх реалізувати. Одним з таких напрямів є показ творчого характеру діяльності співробітника органів внутрішніх справ.

Ми враховували і вікові особливості курсантів, які, з одного боку, прагнуть до спілкування, а з іншого, - відчувають труднощі, тому що прийшли в новий колектив і не мають навиків взаємодії.

Діагностика рівнів сформованості у курсантів деяких ознак професійно-правоохоронної усталеності відкривала можливість по-новому організувати як аудиторні заняття, так і самостійну роботу.

Ми розглядали такі прийоми психологічного впливу, які сприяли формуванню нових позитивних якостей і пригнічення негативних. Крім того, ми пропонували такі завдання, під час розв'язання яких

використовувалися прийоми, що допомагали курсантам долати негативні якості, пробуджуючи у них сором, незручність, засмучення, співчуття, каяття.

До першої групи прийомів ми віднесли: переконання, заохочення, обхідний маневр, прохання, показ умінь і переваг викладача; активізація прихованих почуттів курсантів, фланговий підхід, пробудження гуманних почуттів; прояв засмучення, моральна підтримка і зміцнення віри у власні сили і організація успіху в навчанні, залучення в цікаву діяльність, моральні вправи.

Прийоми другої групи включали: паралельну педагогічну дію, наказ, дружній докір, натяк, удавану байдужість, іронію, розвінчання, удавану недовіру, прояв обурення, осуд, попередження, покарання, збудження тривоги за майбутнє покарання.

Особлива увага приділялась такому прийому, як вибух, який неможливо віднести безпосередньо до жодного з видів.

Ще К.Д. Ушинський писав: "...В невичерпно багатій природі людини бувають і такі явища, коли сильне духовне потрясіння, незвичайний порив духу, високе одухотворення – одним ударом винищує найшкідливіші нахили, ...спалюючи своїм полум'ям всю колишню історію людини, щоб розпочати нову, під новим прапором" [193, С. 229].

А.С.Макаренко довів, що вибух можна використовувати з педагогічною метою, при цьому він може виникнути при використанні як першого, так і другого виду прийомів [99].

Зверталася увага курсантів на те, що застосування такого прийому, як вибух та його ефективність залежать від кількох умов, серед яких необхідними є наявність згуртованого колективу і безумовний авторитет викладача.

При всій різноманітності прийомів психологічного і виховного впливу всі вони повинні ґрунтуватися на обов'язковому дотриманні певних принципів: професійного оптимізму, віри в справедливість закону, віри в позитивні можливості особи, дотримання презумпції невинності, поваги до співбесідника (чи то свідка, чи то затриманого тощо), розуміння душевного стану оточуючих, розкриття мотивів і обставин скоєного правопорушення.

Уже на початковому етапі роботи стало зрозумілим, що обмежитися тільки вище переліченими прийомами під час навчання недостатньо. Для цього використовувались, по-перше, спеціальні завдання, що включали елементи тренінгу розумової діяльності типу: закінчити розповідь – "Міліціонер у форменому одязі, неозброєний прямував вулицею свого міста. Як раптом..." По-друге, курсантам пропонувалися завдання з аналізу і розв'язання правоохоронних ситуацій. Кур-

санти вчилися вмінню виділяти ознаки правоохоронних ситуацій та аналізувати їх. Звичайно, при цьому виявлявся недостатній рівень систематичних знань зі спеціальних предметів (криміналістики, адміністративного права, кримінального права тощо), але розв'язання найбільш простих правоохоронних завдань, основаних лише на тих знаннях, які вже отримали курсанти з початку навчання у вищому навчальному закладі, виявилося їм посильним. Така робота проводилася також з невеликими групами, що дозволяло курсантам, в яких виникали труднощі під час спілкування з усім взводом, активно включатися в роботу мікрогруп. У комфортній для себе обстановці курсанти не соромилися висловити свою думку і відстоювати її спочатку всередині групи, а потім і перед взводом. Отже, знімався емоційний бар'єр, який за тих чи інших причин існував між окремими курсантами і колективом взводу, що прискорювало процес досягнення курсантами більш високих рівнів окремих ознак професійної усталеності.

У процесі занять використовувалися елементи тренінгу артистичних здібностей, які теж необхідні у службовій діяльності органів внутрішніх справ. До них ми зараховували завдання типу: за допомогою міміки і жестів показати фрагмент міліцейських буднів так, щоб інші розгадали ситуацію (тренінг виразності і міміки), протанцювати просьбу “начальнику” відпустити раніше зі служби (тренінг пластики), провести екскурсію “Музей на столі” (тренінг професійної уяви) тощо.

Виконання цих завдань викликало велику зацікавленість, тому що включало елементи імпровізації, фантазії та артистизму.

Одним із методів формування професійної усталеності було розв'язання і складання кросвордів на правоохоронну тематику. Розгадування зашифрованих у кросворді слів допомагало перевірити, закріпити теоретичні знання з вогневої підготовки, а також сприяло розвитку теоретико-аналітичних якостей професійного мислення. Спершу курсанти знайомилися з кросвордами. Потім отримували завдання розшифрувати кросворди, котрі також були диференційовані за рівнем складності. І, наприкінці, отримували завдання скласти свій правоохоронний кросворд, наприклад, на тематику вогневої підготовки (див. Додатки В.1 – В.3).

Самостійна робота над кросвордами на правоохоронну тематику та тематику вогневої підготовки сприяла поглибленню знань курсантів, а в силу своєї нетрадиційності, незвичності спонукала розвиток творчих здібностей, оскільки будила уяву і фантазію. Курсанти створювали кросворди різноманітної конфігурації, були складені такі, що вміщували жартівливі визначення того чи іншого професійного поняття чи явища. Добре поставлене почуття гумору свідчить про добре роз-

винутий емоційний рівень і про інтелектуальний розвиток особистості. У відношенні до професійних проблем це означає добре володіння основами професійних знань, а також уміння не тільки правильно оцінити те чи інше професійне явище, але й помітити притаманні йому властивості і протиріччя, відшукуючи в них комедійну сторону.

Виправдала себе практика організації зустрічей з випускниками вищого навчального закладу, ветеранами та практичними співробітниками органів внутрішніх справ, залучення їх до проведення окремих занять, пов'язаних з передаванням практичного досвіду, особливо в напружених ситуаціях під час службової діяльності.

Досвід підказав, що диспути, бесіди на правоохоронну тематику впливають на формування професійної готовності і усталеності до майбутньої службової діяльності, зокрема становлення молодого фахівця в практичних органах внутрішніх справ. Проведені диспути мали різноманітну тематику, наприклад: “Про якості особистості молодого співробітника органів внутрішніх справ”, а також бесіди: “Що ти знаєш про свою майбутню професію?”, “Які види напружених ситуацій зустрічаються в діяльності органів внутрішніх справ та шляхи їх подолання?” тощо. Тематичні вечори по обміну досвідом становлення молодого спеціаліста на службі, а також конкурси, спрямовані на прищеплення зацікавленості до майбутньої професії також сприяли формуванню професійної усталеності у курсантів.

Як один із методів формування професійного мислення та деяких ознак професійної усталеності курсантів використовувалися дискусії за “круглим столом”. На розгляд учасників виносилися проблеми, які раніше не були відомі, але в теперішній час хвилюють правоохоронну громадськість і не тільки її. Наприклад, проблема дозволу користування вогнепальною зброєю для всіх верств населення тощо. Під час дискусії кожне питання освітлювалося всіма бажаними, підбивалися загальні підсумки і переходили до обговорення наступного питання. Такий вільний обмін поглядами, де кожна думка має право на обговорення, але ні в якому разі не зазнає шельмування, крім усього, учив майбутніх офіцерів міліції майстерності полеміки, поваги до чужого погляду, основам ораторської майстерності. Усі ці уміння конче необхідні в міліцейській діяльності.

Уміння вести коректну дискусію передбачало швидку реакцію на репліки співбесідників, володіння своїм голосом, мімікою, жестами, - а це все ознаки професійної усталеності, які розвивалися в подібній діяльності.

Успіхові у формуванні професійної усталеності у курсантів сприяли і відео- та кінодемонстрації, зокрема відеофільми про дії в екстре-

мальних ситуаціях із використанням вогнепальної зброї. Спостерігаючи за діями співробітників органів внутрішніх справ, курсанти вчилися, аналізували, переймали передовий неоціненний досвід. Для розвитку професійної спостережливості курсантам давалися завдання провести цілеспрямоване спостереження за окремими фрагментами службової діяльності співробітника органів внутрішніх справ. Наприклад, простежити за початковим етапом оперативно-розшукових дій на місці пригоди (за відеофільмами) і визначити, як виявляються правопорушники, як організовується переслідування і затримання озброєного злочинця тощо. Потім курсанти давали письмові відповіді на подібні запитання.

Одним з методів формування ознак професійної усталеності у курсантів, як складової соціально-професійної зрілості, на адаптаційному етапі на заняттях із вогневої підготовки виступив аудіотренінг. Суть його полягала в тому, що курсанти на перших заняттях прослуховували запис пострілів із стрілецької зброї на магнітній плівці. Досить швидко досягалася психологічна усталеність курсантів до звукошумових перешкод, чого і вимагає Курс стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України (1997 р.) [85].

Отже, одним з найбільш важливих завдань на першому етапі формування професійної усталеності було формування у першокурсників професійно-правоохоронної спрямованості і, зокрема, такого її показника як стійкий інтерес до професії міліціонера, а також прагнення до оволодіння спеціальними, юридичними, криміналістичними та іншими знаннями, прищеплення любові та пошани до нелегкої професії співробітника органів внутрішніх справ.

2.1.2. Продуктивний етап процесу формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти МВС.

Органи внутрішніх справ, як частина державного апарату, покликані забезпечувати громадський порядок, захищати життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань, вести рішучу боротьбу з антигромадськими проявами в житті нашого суспільства.

Окремі завдання співробітників органів внутрішніх справ виконують в екстремальних умовах мирного і воєнного часів, застосовуючи при цьому вогнепальну зброю.

Успішне виконання завдань співробітниками органів внутрішніх справ значною мірою залежить від рівня їхньої соціально-професійної зрілості, високої професійної підготовки, складовою частиною яких є вогнева підготовка.

Другий етап процесу формування професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості курсантів навчальних закладів освіти Міністерства внутрішніх справ – продуктивний, основою якого саме виступили заняття з вогневої підготовки. Метою цього етапу було: сформувати основи професійної усталеності у курсантів до майбутньої службової діяльності та домогтися підвищення рівня цієї усталеності.

Основою навчання і виховання з вогневої дисципліни складають положення Конституції України; закони України, в тому числі Закон України “Про міліцію” від 20.12.1990 р.; нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України, зокрема Наказ МВС № 493 від 24.07.1997 р.; статuti та настанови Міністерства внутрішніх справ та Міністерства оборони України.

Вогнева підготовка є обов’язковим предметом денної форми навчання курсантів і слухачів вищих закладів освіти Міністерства внутрішніх справ України і включається в навчальні плани як спеціальна й самостійна дисципліна.

Мета вивчення курсу з вогневої підготовки – виховання у курсантів та слухачів усвідомлення важливості і необхідності вогневої підготовки; набуття ними теоретичних і практичних навичок щодо володіння і застосування вогнепальної зброї в різних умовах виконання працівниками міліції покладених на них законом обов’язків та наданих прав у боротьбі зі злочинністю, захисту громадян та самозахисту.

Основні завдання вогневої підготовки:

а) вчити фахівців органів і підрозділів внутрішніх справ готувати табельну стрілецьку зброю, що є на озброєнні в органах і підрозділах Міністерства внутрішніх справ України, до стрільби і впевнено нею володіти під час виконання службових обов’язків;

б) формувати у них високі моральні і бойові якості, вміння швидко і правильно орієнтуватися у складній оперативній обстановці (екстремальних умовах) та приймати відповідні рішення щодо застосування вогнепальної зброї за різних обставин виконання службових обов’язків;

в) навчити організації і методиці підготовки й проведення занять із вогневої підготовки із співробітниками органів і підрозділів внутрішніх справ.

У результаті засвоєння програми з вогневої підготовки курсанти і слухачі повинні –

А) знати:

- правові підстави застосування зброї;
- призначення, бойові якості, тактико-технічні дані і будову пісто-

летів Макарова і Форт-12, 9 мм АПС (автоматичний пістолет Стечкина), 5,45 мм ПСМ (пістолет самозарядний малокаліберний), 7,62 мм ТТ (Тульський Токарева), автомата Калашникова, гвинтівки СГД (снайперська гвинтівка Драгунова), карабіна спеціального КС-23 та гранатомета підствольного ГП-25;

- принцип будови малокаліберної гвинтівки ТОЗ-18, автоматичної зброї, підствольного гранатомета ГП-25 і ручних осколкових гранат;

- прийоми і правила стрільби із стрілецької зброї по нерухомих і рухомих цілях, а також по цілях, що з'являються зненацька;

- типові тактичні дії співробітників органів внутрішніх справ за екстремальних ситуацій;

- вимоги Курсу стрільб для рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України щодо проведення стрільб і заходів безпеки під час них;

- порядок приведення пістолетів, снайперської гвинтівки і автомата Калашникова до бою;

- порядок обліку, зберігання зброї і боезапасів у підрозділах внутрішніх справ;

- основні положення внутрішньої і зовнішньої балістики;

- загальні основи методики організації та проведення занять з вогневої підготовки;

- основи долікарняної допомоги при вогнепальних пораненнях;

Б) уміти:

- готувати пістолет, автомат до стрільби і проводити їх обслуговування;

- правильно виконувати прийоми і правила стрільби (займати положення для стрільби, прицілюватись, здійснювати плавний спуск гачка);

- вести влучний вогонь з пістолета, автомата по нерухомих цілях, а також по цілях, які з'являються, рухаються вдень, у темний час доби та при світлошумових перешкодах;

- вести вогонь з однієї руки, так і з двох рук одиничними та подвійними пострілами, з різних положень (лежачи, з коліна, стоячи), при розворотах, в умовах активного впливу психологічних та фізичних навантажень, в обмежений час;

- самостійно усувати можливі затримки зброї під час стрільби;

- виконувати нормативи з вогневої підготовки щодо розбирання і збирання вогнепальної зброї та спорядження магазину патронами;

- проводити індивідуальні тренування з використанням вправ із саморегуляції;

- організовувати і методично правильно проводити заняття з вог-

невої підготовки в органах внутрішніх і підрозділах внутрішніх справ.

Вирішення завдань програми з вогневої підготовки здійснювалося методом вивчення матеріальної частини зброї та основ стрільб на групових заняттях в аудиторії, на стрільбищі, у стрілецькому тирі. Набуті знання під час групових занять у подальшому закріплювалися і вдосконалювалися на практичних заняттях при проведенні стрільб та на комплексних заняттях і навчаннях, на яких саме і формувалися стійкі практичні навички. У навчальний процес впроваджувалися проблемні питання, які, крім чисто механічного виконання того чи іншого прийому, потребували ще й стійких психологічних навичок, вміння приймати вольове рішення в екстремальних ситуаціях. При відпрацюванні навчальних питань використовувався метод усного викладання матеріалу в поєднанні з практичним показом будови і роботи частин і механізмів зброї, прийомів її розбирання і збирання. При вивченні матеріальної частини зброї, що має загальні принципи будови і роботи, використовувався метод порівняння.

Вивчення основ стрільб тісно пов'язувалося із вивченням матеріальної частини зброї, прийомів та правил стрільби, забезпеченням глибокого розуміння будови зброї та явищ, що виникають при пострілі.

Заняття з основ стрільб проводилися за методом розповіді в поєднанні з поясненням і показом на макетах, схемах і плакатах суті явищ, що вивчаються. Кожне таке пояснення підкріплювалося прикладами з практики стрільби.

Правила стрільби на заняттях ми викладали за способами ведення вогню, обґрунтовували та закріплювали на практичних заняттях, вимагаючи від курсантів глибокого розуміння правил стрільби і вміння свідомо застосовувати їх у складній оперативній обстановці. Основні положення правил стрільби із стрілецької зброї курсанти вивчали напам'ять. Виконанню вправ у тирі передувало ретельне вивчення правових підстав застосування зброї, матеріальної частини, заходів безпеки при поводженні зі зброєю, основ, прийомів і правил стрільби, проведення стрілецьких тренувань і відпрацювання підготовчих вправ з учбовими патронами (спорядження магазину патронами, зайняття положення для стрільби, зарядження зброї, прицілювання, спуск гачка, розрядження та огляд зброї). Практичні заняття з виконанням вправ курсу стрільб проводилися на стрільбищі, в тирі. Вони включали:

- удосконалення знань з матеріальної частини зброї;
- удосконалення знань умов і методики виконання вправ Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ, повторення заходів безпеки при користуванні зброєю;

- відпрацювання нормативів;
- практичне виконання вправ Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ.

Особлива увага в ході проведення практичних занять приділялася психологічній підготовці курсантів та слухачів, вихованню та формуванню в них сміливості, морально-психологічної стійкості, твердої волі і самовладання при різних змінах і ускладненнях оперативної обстановки.

Залежно від контингенту особового складу навчальних взводів і рівня їх підготовленості підготовка курсантів будувалася у формі групових, індивідуальних та індивідуально-групових занять.

Групове заняття – основна форма проведення навчально-виховного процесу. Завдання, зміст заняття, методика його проведення визначалися робочою програмою і тематичним планом (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Тематичний план навчальної дисципліни “Вогнева підготовка”

№	Найменування розділів і тем	Кількість годин				
		Всього з виклада- чем	П. з. /клас/	П. з. /тир/	Сам. Р.	За лік
Розділ 1. Матеріальна частина стрілецької зброї						
1	Короткі відомості із історії про стрілецьку зброю	2	2	-	2	
2	Пістолети	8	8	-	12	
3	Автомат Калашникова	4	4	-	8	
4	Снайперська гвинтівка	2	2	-	4	
5	Ручні осколкові гранати	2	2	-	4	
6	Облік, догляд і зберігання зброї та боезапасу в підрозділах ор- ганів внутрішніх справ України	2	2	-	6	
Розділ 2. Основи і правила стрільби						
7	Короткі відомості із внутрі- шньої та зовнішньої балістики	2	2	-	4	
8	Основні положення Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу ОВС	2	2	-	10	
9	Прийоми, правила стрільби і ведення вогню із пістолета	136	-	136	14	
10	Прийоми, правила стрільби і ведення вогню з автомата	18	-	18	10	

Розділ 3. Методична підготовка						
11	Методика проведення занять з вогневої підготовки	6	2	4	6	
	Залік					12
	Разом	192	26	154	80	12

Всього: 272 год., із них 80 – на самостійну роботу.

Індивідуальна форма занять використовувалася при роботі з найбільш не підготовленими курсантами і тими, хто не встигає, а також на початкових етапах навчання техніки стрільби. Індивідуально-груповою формою занять полягало в тому, що, визначаючи завдання для всієї групи, викладач окреслював індивідуальне завдання для окремих курсантів. Згідно з характером завдань, що вирішувалися на заняттях з вогневої підготовки, ми використовували такі типи занять з вогневої підготовки: навчальні заняття (теоретичні і практичні), навчально-тренувальні заняття, комплексні заняття, контрольні заняття, самостійні заняття.

На навчально-тренувальному занятті проводилося вдосконалення техніки стрільби, вдосконалення вправ Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ 1997 р. і нормативів з вогневої підготовки з високим навантаженням як за обсягом, так і за інтенсивністю. Для них характерною була обмежена кількість завдань і велика кількість їх повторень.

У системі вогневої підготовки курсантів (слухачів) важливе місце займали комплексні заняття, на яких водночас вирішувалися завдання:

- теоретичної підготовки і оволодіння навичками практичної стрільби;

- вивчення нових і вдосконалення вивчених раніше елементів техніки стрільби, вправ Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ (КС-97), нормативів з вогневої підготовки;

- вогневої, фізичної та спеціальної підготовки;

- навчального, навчально-тренувального і контрольного заняття.

Контрольні заняття проводилися з метою оцінки засвоєння теоретичних знань, практичних вмінь і навичок.

Самостійні заняття під керівництвом викладача проводилися у позанавчальний час. Курсанту визначалися ті чи інші вправи, рекомендувалася послідовність їх виконання, здійснювався контроль якості виконання встановлених завдань.

Основним методом навчання на заняттях з вогневої підготовки був цілісно-роздільний. Сутність метода полягала в тому, що спочатку курсантів знайомили з технікою стрільби в цілому, потім розучували окремі елементи техніки, а далі вдосконалювали техніку стрільби в цілому на більш якісному рівні з урахуванням набутих знань, умінь і навичок.

Така ж послідовність навчання використовувалася нами і під час відпрацювання вправ Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ і нормативів вогневої підготовки.

Навчання техніки стрільби проводилося умовно в три етапи.

Перший етап – навчання прицілювання: вивчення приготування, керування диханням, власне прицілювання (суміщення прицільних пристроїв), наступне наведення і утримання зброї в районі прицілювання.

Другий етап – навчання керуванню спуском окремо від приготування, а потім одночасно з ним.

Третій етап – навчання прицілювання і керування спуском: навчання виконання прицільного пострілу в цілому.

У процесі подальшого навчання проводилося відпрацювання окремих елементів з техніки стрільби, вдосконалювалася техніка в цілому, виконувалися вправи Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ з одночасним розвитком необхідних фізичних і психологічних якостей, вміння приймати правильні тактичні рішення у нестандартних ситуаціях. Як приклад, можна навести ситуаційно-рольові ігри №№ 3-7, що описані нижче.

Навчання техніки виконання пострілу спочатку проводилося в полегшених умовах: не обмежувався час на виконання дії, стрільба велася із скорочених відстаней по білому аркушу паперу. У міру оволодіння технікою стрільби умови ускладнювалися.

Для кращого засвоєння курсантами різнобічних дій спеціально підбиралися вправи з конкретними завданнями: тренування без патронів, стрільба на кучність.

При вивченні окремого елемента техніки дотримувалася певна послідовність:

а) ознайомлення з елементом. Назва, пояснення призначення, неодноразовий показ елемента в цілому (повільний, швидкий);

б) розучування елемента. Повільне та швидке виконання елемента в цілому і за частинами з виправленням помилок. Виконання елемента в умовах, що постійно ускладнюються;

в) закріплення і вдосконалення елементів (дій) в умовах навчально-тренувальних і комплексних занять.

Під час навчання курсантів ми керувалися основними загальними положеннями:

- обов'язково ставили перед курсантами конкретне завдання на кожному занятті, етапі, періоді навчання;
- переходили до вивчення наступного елемента, дії, вправи тільки після засвоєння попередніх;
- починали вивчення елемента, дії, вправи при сприятливому функціональному і психологічному стані;
- на кожному наступному занятті закріплювали навички виконання окремих елементів, дій, вправ.

На заняттях з вогневої підготовки здебільшого використовувалися такі методи навчання:

- а) словесні (пояснення);
- б) наочні (показ, демонстрація плакатів, схем, стендів, кіно- та відеофільмів);
- в) практичні методи.

Кожний з методів навчання був спрямований на вирішення визначеного кола дидактичних завдань. Вибір методів або їх оптимального сполучення залежав від завдань заняття, його змісту. Комплексна система контролю якості навчання та атестації курсантів вищих закладів освіти включала:

1) поточний контроль теоретичної підготовленості і навичок практичної стрільби:

- тестування;
- вибіркове опитування;
- фронтальне опитування;
- виконання вправ Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ на оцінку;
- контрольні заняття після вивчення окремих розділів і тем;

2) підсумковий залік в кінці навчального року з виставленням диференційованої оцінки.

Для забезпечення занять з вогневої підготовки ми використовували чинне законодавство, відомчі нормативні документи, що визначають права та порядок застосування працівниками міліції вогнепальної зброї та відповідальність за її неправомірне використання, навчальну літературу та посібники, а також стрілецький тир, стенди і плакати з загальної будови зброї вітчизняного та зарубіжного виробництва; стрілецьку зброю (пістолети Макарова, “Форт-12”, ТТ (Тульський Токарева), Марголіна, револьвери, автомати Калашникова АКМ, АК-

74 і АКС-74У, снайперську гвинтівку Драгунова, малокаліберні гвинтівки “Урал-6-1”, ТОЗ-8 і ТОЗ-12), гранати, різні макети, прилади, електрифіковані стенди і схеми, наочні навчальні посібники, діапроектори, магнітофони, світлошумові пристрої, командирські ящики, верстати для прицілювання та інші технічні засоби навчання.

Підготовка курсантів до практичної діяльності здійснювалася протягом всього періоду навчання. На заняттях моделювалися типові ситуації сьогодення і курсантам пропонувалося прийняти рішення відповідно до тематики занять і виставлялася оцінка за практичне виконання вправи, прийому.

Отже, на продуктивному етапі процесу формування професійної усталеності курсантів до службової діяльності спочатку використовувалася така умова формування цієї усталеності, як поглиблення змістового компонента занять.

Ми виділили два напрямки формування професійної усталеності, зокрема на заняттях з вогневої підготовки. Перший напрямок - навчання, тренування, тобто те, чим займалися курсанти під час практичних занять в аудиторії без бойової зброї (при вивченні матеріальної частини зброї, відпрацюванні нормативів тощо). Інший - формування всіх ознак цієї усталеності під час практичного відпрацювання ситуаційних завдань на вогневому рубежі в стрілецькому тирі з бойовою стрільбою. Обидва ці напрямки нерозривно пов'язані, проте другий - більш складний, тому що вимагає від курсантів повної зібраності і відбувається в умовах, максимально наближених до бойових, практично без сторонньої допомоги.

Вміння приймати єдино правильне рішення в екстремальних умовах передбачає не тільки вірний аналіз конкретної ситуації, а й здатність молодого офіцера міліції чи курсанта до переміни способів і прийомів діяльності в ситуації, що швидко змінюється. Оптимальне розв'язання нестандартних ситуацій вимагає від співробітника органів внутрішніх справ постійного пошуку різноманітних сполучень стандартних способів, прийомів психологічного впливу, а також знаходження нових способів дій, тобто творчого характеру рішень, які приймаються.

У процесі формування професійної усталеності курсантів ми цілеспрямовано застосовували розв'язання професійних завдань, які, з одного боку, поглиблювали та систематизували знання курсантів, а, з іншого боку, сприяли формуванню у них як професійних здібностей, так і окремих ознак професійної усталеності.

У доборі завдань використовувався Курс стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх

справ України (1997 року), а також обговорені та затверджені на кафедральній нараді ситуаційні завдання для вогневої підготовки. Під час добору професійних завдань ми намагалися, щоб спочатку їх розв'язання було спрямоване на визначення окремих дій, операцій та їх послідовність. Наприклад, професійні завдання такого змісту:

1. Зловмисник ударяє у двері приватної оселі сокирою з криком: "Я вас зараз усіх повбиваю!"

Завдання: а) Проаналізуйте дії зловмисника. Як вони кваліфікуються?

б) Як би Ви вчинили в цій ситуації, маючи зброю?

2. Ви прибуваєте за викликом на сімейну сварку, а Вас зустрічає чоловік з мисливською рушницею в руках.

Завдання: а) Проаналізуйте ситуацію.

б) Які Ваші дії?

3. Невідомий у масці (озброєний) напав на конвой.

Завдання: а) Проаналізуйте ситуацію.

б) Як Ви будете діяти?

4. На вулиці двоє збили з ніг міліціонера і б'ють ногами.

Завдання: а) Проаналізуйте ситуацію.

б) Які мотиви цього вчинку?

в) Які Ваші дії?

5. Обідня перерва. По вулиці міста біжить тигр, люди розбігаються.

Завдання: а) Проаналізуйте ситуацію.

б) Як би Ви вчинили, маючи зброю?

6. В електричці, повній народу, на вимогу міліціонера припинити хуліганські дії правопорушник вихопив ножа.

Завдання: а) Проаналізуйте ситуацію.

б) Які мотиви цього вчинку?

в) Які Ваші дії?

Розв'язуючи такі і подібні завдання, курсанти навчалися давати юридичну оцінку суспільним явищам, визначати правильність дій у вказаних ситуаціях, користь чи шкоду принесе розвитку ситуації конкретна поведінка курсанта.

Класифікація професійних завдань була проведена за трьома критеріями: проблемності, функціональної спрямованості і характеру змісту професійних завдань.

Критерій проблемності визначався різним ступенем проблемності завдань, що розв'язувалися. Будь-яке професійне завдання включало проблемну ситуацію. Однак при цьому бувають протиріччя, які легко усунути і які мають ситуаційний характер. Як приклад, ми розглядали завдання № 7:

“Гурт дітлахів розглядає двоствольну мисливську рушницю. Один з підлітків прицілюється в кішку, що з’явилася неподалік, і стріляє.”

Завдання: а) Проаналізуйте ситуацію.

б) Який, на Вашу думку, вік хлопця?

в) Які мотиви цього вчинку?

г) Які Ваші дії?

У цьому випадку завдання полягало в тому, щоб рішуче припинити хуліганські дії хлопчаків, вилучити у них рушницю (імовірно припускаючи, що другий ствол заряджений), добути від них всю необхідну інформацію, навіть не оголюючи свою табельну зброю. Дії співробітника органів внутрішніх справ, і на це ми звертали особливу увагу, полягали не в читанні нудної моралі, а в особливому психологічному підході, що не зачіпав би дитячого самолюбства, а в кінці співбесіди - в коротких вимогливих наказах віддати рушницю.

Курсанти усвідомлювали, що в напружених ситуаціях потрібно діяти рішуче і сміливо, сила і тембр голосу повинні відповідати ситуації. Якщо темно або перед Вами гурт, діяти потрібно також і обережно, тому що збоку може з’явитися співучасник правопорушення (завдання №№ 1, 2, 4, 6). Під час вилучення зброї потрібно дотримуватись заходів безпеки при поводженні зі зброєю (завдання №№ 2, 7).

Ми звертали увагу курсантів на те, що, коли вчасно не усунути незначні, на перший погляд, протиріччя, не розібратися в найпростішій проблемній ситуації, то протиріччя, які викликали цю ситуацію, можуть набути більш складного і зтяжкого характеру.

Це протиріччя більш загального характеру, які важко зразу ж усунути і які стосуються особи правопорушника взагалі. Такого типу проблемні ситуації та породжені ними завдання вимагають чіткої, вдумливої роботи співробітника органів внутрішніх справ для їх розв’язання. Як приклад, ми пропонували завдання № 8.

“Злочинець, пограбувавши касу крамниці, схопив одного з покупців заду за горло, прикриваючись ним та погрожуючи зброєю (ножем), швидко пересувається до виходу”.

Завдання:

а) Проаналізуйте дії зловмисника. Як вони кваліфікуються?

б) Який психологічний прийом повинен застосувати співробітник органів внутрішніх справ?

г) Які Ваші дії?

Функціональна спрямованість професійних завдань визначалась їх цільовим призначенням. За цим критерієм завдання ми (слідом за Ю. Кулюткіним та Г. Сухобською [80]) поділяли на аналітичні, проєктні та ігрові.

Аналітичні завдання призначалися для вироблення вміння аналізувати та оцінювати професійні ситуації, визначати суттєві ознаки, від яких залежить виникнення проблеми, намічати можливі шляхи розв'язання. (Усі розглянуті раніше завдання №№1-8 таким чином є і проблемними, і аналітичними).

Проектні завдання призначались для вироблення вмінь самостійно розробляти практичні заняття з вогневої підготовки та проводити їх у стрілецькому тирі на своїх товаришах зі взводу (методична підготовка на випускному курсі).

Щоб навчити цьому курсантів, ми пропонували їм самостійно скласти план-конспект одного заняття (звичайно, з поясненням викладача). На наступному занятті ці плани-конспекти заслуховувалися, аналізувалися та оцінювалися викладачем. Потім курсанти проводили за своїми план-конспектами якусь частину заняття на своїх колегах в стрілецькому тирі із застосуванням не учбової, а бойової зброї. Після закінчення кожним курсантом-керівником частини заняття його товариші, а наприкінці - і викладач, аналізували проведену частину заняття курсантом-керівником з виставленням відповідних оцінок.

Курсанти значно швидше стали об'єктивно оцінювати свої дії, навчившись бачити чужі помилки.

Ігрові завдання призначалися для формування умінь та навичок діяти в напружених ситуаціях з використанням вогнепальної зброї і включали ігрові елементи в організації занять при розв'язанні проблемних ситуацій.

Найкраще ознаки професійної усталеності формувалися за допомогою рольового тренінгу з розв'язання типових професійних завдань на основі взаємозв'язку теорії і практики з поступовим збільшенням ступеня складності реальних проблемних ситуацій практичної спрямованості.

У рольових іграх розглядалися ситуації, схожі з тими, які зустрічаються в реальній діяльності органів внутрішніх справ. Участь курсантів у цих іграх допомагала їм краще пізнати особливості міліцейської служби, подивитися на ситуацію не тільки з позиції слідчого, дільничного інспектора міліції чи оперуповноваженого карного розшуку, але й з позиції правопорушника. Крім того, "вихід" із ситуації в найкоротший термін вимагав швидкості реакції, розвитку творчого мислення і навіть деяких елементів артистичних здібностей. Курсанти почали розуміти, наскільки необхідна творчість у повсякденній діяльності співробітника органів внутрішніх справ, які різноманітні його професійні обов'язки та труднощі, що при цьому зустрічаються.

Ігрове моделювання за своєю суттю дуже добре відповідає таким особливостям ранньої юності, як: бажання бути на виду, імпровізувати, щось вигадувати, зображати або копіювати кого-небудь тощо. Цим можна пояснити його емоційну привабливість для юнацтва. У рольових іграх, крім розподілу ролей і позначення ситуації, накреслювалася також лінія поведінки, якої дотримувалися учасники гри, і завдання ставало більш складнішим, тому що вихід із ситуації утруднювався цими умовами.

Під час розв'язання цих завдань курсанти розігрували різні ситуації, грали роль правопорушника, співробітника органів внутрішніх справ, перехожого, родича правопорушника тощо.

В ході експерименту ми проводили з курсантами цілу низку ситуаційно-рольових ігор. Наприклад, під час ситуаційно-рольової гри були запропоновані ситуації із застосуванням вогнепальної зброї (зокрема, під час зустрічі з озброєним злочинцем).

Ситуаційно-рольова гра №1: “Зустріч з громадянкою”. Завдання: відрекомендуватись. Мета: навчити курсантів правильно відрекомендуватися. Умови ігрового моделювання: відстань до “громадянки” – до 5 м, час на виконання – необмежений. Порядок виконання: працівник органів внутрішніх справ стоїть обличчям до “громадянки” на відстані, яка вказана викладачем. Викладач доводить до осіб, що навчаються, ситуацію: “Невідома громадянка похилого віку знаходиться у пригніченому стані, плаче, невпевнено просувається вулицею міста. Ваші дії?”.

Ситуаційно-рольова гра №2: “Зустріч з правопорушником”. Завдання: подати команду. Мета: навчити курсантів правильно подавати команди. Умови ігрового моделювання: “правопорушник” – силует людини в повний зріст, відстань до нього – до 10 м, час на виконання – необмежений. Порядок виконання: працівник органів внутрішніх справ стоїть обличчям до “правопорушника” на відстані, яка вказана викладачем. Особливостями виконання рольової гри були: біг з 25 м і більше, у бронезилеті, використання різного укриття. Викладач доводить до осіб, що навчаються, ситуацію: “Невідомий молотком стукає по пам’ятнику О.С.Пушкіну на площі перед міськрадою. Які ваші дії?”

Ситуаційно-рольова гра №3: “Розрядження ручної гранати”. Завдання: розрядити ручну гранату. Мета: навчити курсантів приймати правильні рішення в напруженій ситуації та правильно розряджати ручну гранату. Умови ігрового моделювання: ручна осколкова граната (учбова) із вкрученим запалом лежить на землі, кільце гранати і вусики чеки в наявності, кільце гранати – на своєму місці, вусики че-

ки – розпрямлені; час на виконання – необмежений. Порядок виконання: працівник органів внутрішніх справ стоїть обличчям до гранати на відстані, яка вказана викладачем. Особливостями виконання рольової гри були: біг з 25 м і більше, у бронезилеті, використання різного укриття. Викладач доводить до осіб, що навчаються, ситуацію: “Громадяни повідомили Вам, що поблизу залізничної колії знайдено гранату. Ви прибули на місце пригоди і спостерігаєте: між рейками залізничної колії лежить осколкова ручна граната, поблизу (на відстані 10 м) стоять люди. Ваші дії?” Працівник органів внутрішніх справ дає команду: “Громадяни! небезпека! Прошу всіх відійти на відстань, не ближче 250 м (якщо це оборонна граната і 50 м, якщо це наступальна граната)”. Після того, як всі відійшли на вказану відстань, працівник органів внутрішніх справ уважно оглядає гранату (пересвідчується, чи це бойова граната, заряджена чи ні та в якому вона стані). Потім працівник органів внутрішніх справ посилає двох громадян у протилежні напрямки колії на відстань візуального зв’язку (до 1 км) на випадок термінової зупинки потягу, а одного громадянина – повідомити до органів внутрішніх справ. Далі обережно прощупує чимось гострим землю під гранатою (на випадок розміщення вибухового пристрою); обережно піднімає невисоко гранату лівою рукою і правою рукою повільно викручує запал проти ходу годинникової стрілки.

Ситуаційно-рольова гра №4: “Затримання злочинця, що скоїв тяжкий злочин”. Завдання: влучити у злочинця. Мета: навчити курсантів приймати правильні рішення в напруженій ситуації, швидко і правильно застосовувати зброю на ураження, влучно стріляти. Умови ігрового моделювання: мішень – силует людини в повний зріст з ножем, відстань до мішені – до 10 м, кількість патронів – 3 шт., час на виконання – необмежений, положення для стрільби – з двох рук. Порядок виконання: працівник органів внутрішніх справ стоїть обличчям до мішені на відстані, яка вказана інструктором (керівником стрільби), пістолет у кобурі, магазин з трьома патронами в рукоятці пістолета. Особливостями виконання рольової гри були: біг з 25 м і більше, у бронезилеті. Інструктор (керівник стрільби) доводить до осіб, що навчаються, ситуацію: “Ви – в патрулі, завернули за ріг будинку і побачили, як невідомий вихопив ножа, вдарив ним перехожого, схопив валізу перехожого і втікає. Перехожий впав, стікаючи кров’ю. До виконання вправи приступити.” Працівник органів внутрішніх справ приводить зброю в бойову готовність (заряджає) та одночасно звертається до злочинця: “Стій! Міліція! Або я буду стріляти.” Інструктор (керівник стрільби): “Особа не реагує”. Працівник органів внутрішніх

справ проводить прицільний постріл по ногах правопорушника (при видимому влученні працівник закінчує стрільбу).

Ситуаційно-рольова гра №5: “Затримання озброєного, що скоїв тяжкий злочин”. Завдання: затримати озброєну людину. Мета: навчити курсантів приймати правильні рішення в напруженій ситуації, швидко і правильно реагувати на дії невідомого. Умови ігрового моделювання: “злочинець” з учбовим пістолетом у бойовому положенні, відстань до “злочинця” – до 10 м, час на виконання – необмежений. Порядок виконання: працівник органів внутрішніх справ стоїть обличчям до “злочинця” на відстані, яка вказана інструктором (керівником стрільб), учбовий пістолет у кобурі, магазин з трьома учбовими патронами в рукоятці пістолета. Особливостями виконання рольової гри були: біг з 25 м і більше, у бронежилеті, використання різного укриття. Інструктор (керівник стрільб) доводить до осіб, що навчаються, ситуацію: “Ви застали людину зі зброєю в руках, яка тільки що застрелила іншу особу. Ваші дії? До виконання вправи приступити”. Працівник органів внутрішніх справ, по можливості скористувавшись укриттям, приводить зброю в бойову готовність (заряджає) та одночасно звертається до “озброєної” людини: “Міліція! Не рухатись! Або я буду стріляти”, а зайнявши укриття, командує: “Киньте зброю на землю!”. Особа не реагує (розвертається у бік “співробітника органів внутрішніх справ” або “відкриває вогонь”). Працівник органів внутрішніх справ проводить “попереджувальний постріл” у кулевловлювач (або “постріл” по правопорушнику в залежності від обставин). Правопорушник здається. Далі працівник органів внутрішніх справ повинен виконати такі вимоги: подати команди, щоб правопорушник кинув зброю, повернувся спиною до працівника органів внутрішніх справ, відійшов від зброї; не дійшовши 1,5 м до стіни, уперся руками в неї та розставив ноги (ліг на землю); пильність при наближенні до правопорушника, недосяжність зброї для затриманого, правильно провести прийоми обшуку та зв’язування правопорушника.

Ситуаційно-рольова гра №6: “Зустріч з озброєним підозрілим”. Завдання: затримати озброєну людину. Мета: навчити курсантів приймати правильні рішення в напруженій ситуації, швидко і правильно реагувати на дії невідомого, влучно стріляти. Умови ігрового моделювання: мішень – силует людини в повний зріст з пістолетом у бойовому положенні, відстань до мішені – до 10 м, кількість патронів – 3 шт., час на виконання – необмежений, положення для стрільби – з двох рук. Порядок виконання: працівник органів внутрішніх справ стоїть обличчям до мішені на відстані, яка вказана інструктором (керівником стрільб), пістолет у кобурі, магазин з трьома патронами в

рукоятці пістолета. Особливостями виконання рольової гри були: біг з 25 м і більше, у бронежилеті, використання різного укриття. Інструктор (керівник стрільб) доводить до осіб, що навчаються, ситуацію: “Під час відпрацювання можливих місць знаходження криміногенного елемента зненацька перед Вами на відстані 10 м виникла особа з пістолетом у агресивній позі. Ваші дії? До виконання вправи приступити.” Працівник органів внутрішніх справ, по можливості скориставшись укриттям, приводить зброю в бойову готовність (заряджає) та одночасно звертається до озброєної людини: “Міліція! Не рухатись, або я буду стріляти!”, а зайнявши укриття, командує: “Киньте зброю на землю!”. Інструктор (керівник стрільб): “Особа реагує (не реагує)”. Працівник органів внутрішніх справ проводить попереджувальний постріл у кулевловлювач (або по правопорушнику в залежності від обставин). Інструктор (керівник стрільб): “Особа реагує (не реагує)”. Працівник органів внутрішніх справ проводить прицільний постріл по ногах або на знешкодження – в залежності від обставин (при видимому влученні працівник закінчує стрільбу). Інструктор (керівник стрільб): “Правопорушник здається”. Працівник органів внутрішніх справ повинен виконати такі вимоги: подати команди, щоб правопорушник кинув зброю, повернувся спиною до працівника органів внутрішніх справ, відійшов від зброї; не дійшовши 1,5 м до стіни, уперся руками в неї та розставив ноги (ліг на землю); пильність при наближенні до правопорушника, недосяжність зброї для затриманого, правильно провести прийоми обшуку та зв’язування правопорушника.

Ситуаційно-рольова гра №7: “Затримання озброєного сокирою”. Завдання: затримати озброєну людину. Мета: навчити курсантів приймати правильні рішення в напруженій ситуації, швидко і правильно реагувати на дії невідомого, влучно стріляти. Умови ігрового моделювання: мішень – силует людини в повний зріст з піднятою сокирою, відстань до мішені – до 10 м, кількість патронів – 3 шт., час на виконання – необмежений, положення для стрільби – з двох рук. Порядок виконання: працівник органів внутрішніх справ стоїть обличчям до мішені на відстані, яка вказана інструктором (керівником стрільб), пістолет у кобурі, магазин з трьома патронами в рукоятці пістолета. Особливостями виконання рольової гри були: біг з 25 м і більше, у бронежилеті, використання різного укриття. Інструктор (керівник стрільб) доводить до осіб, що навчаються, ситуацію: “Сімейна сварка, чоловік сокирою завдав поранення своїй жінці. Жінка змогла вибігти з квартири. Поки Ви розмовляєте з пораненою, чоловік із піднятою сокирою іде на Вас. Дистанція близько 10 м. Ваші дії?” Пра-

цівник органів внутрішніх справ звертається до чоловіка: “Міліція! Нерухайтесь, або я буду стріляти!”. Інструктор (керівник стрільби): “Чоловік з піднятою сокирою іде на Вас. Дистанція 6 м”. Працівник органів внутрішніх справ проводить прицільний постріл по ногах (при влученні в ціль працівник сам вирішує, коли слід закінчити стрільбу). Інструктор (керівник стрільби): “Злочинець здається.” Працівник органів внутрішніх справ повинен виконати такі вимоги: пильність при наближенні до злочинця, недосяжність зброї для правопорушника, особлива увага при вилученні сокири.

Першим кроком цих ігор було завдання відпрацювати один із елементів поведінки співробітника органів внутрішніх справ, наприклад, подати команду, підготувати зброю, відрекомендуватися... (ситуаційно-рольові ігри №№ 1-2).

Наступний крок складався із фрагментів - завдань типу: затримання правопорушника, застосування зброї на ураження... (ситуаційно-рольові ігри №№ 4-5). І, наприкінці, - розв’язання професійних завдань у комплексі (ситуаційно-рольові ігри №№ 3, 6, 7).

У процесі рольової гри здійснювалося розв’язання даних завдань, при цьому майбутні офіцери міліції відпрацьовували навички володіння вогнепальною зброєю, спілкування, взаємодії тощо. У курсантів розвивалися експресивні та комунікативні здібності, а також формувалися уміння регулювати свої емоційні стани, володіти своїм голосом, мімікою, жестами.

Інші курсанти виступали при цьому як судді, оцінювали дії “міліціонера”, “правопорушника”, “перехожого”, “очевидця” в ході гри. При цьому у них розвивалися професійна спостережливість і мислення, зацікавленість до майбутньої служби.

Ми звертали особливу увагу на рольову гру як на один із основних засобів формування професійної усталеності майбутнього офіцера міліції.

У ході рольових ігор “судді” повинні були оцінювати деякі показники професійної усталеності, які їм повідомлялися заздалегідь:

- 1) уміння вступати в контакт з оточуючими, особливо з правопорушником;
- 2) уміння швидко реагувати на непередбачувані екстремальні ситуації і приймати в них вірні рішення;
- 3) такт, почуття міри в застосуванні будь-якого впливу на оточуючих;
- 4) уміння бачити натовп в цілому і окремого правопорушника;
- 5) уміння управляти своїми жестами, мімікою, голосом;
- 6) здатність перевтілюватись, “почуття партнера”;

7) здатність до мовного, емоційного впливу на правопорушника;

8) здатність діяти в запропонованих обставинах.

Кожний із показників оцінювався по чотирибальній шкалі:

4 бали - здатність або вміння проявляється дуже сильно;

3 бали - здатність або вміння проявляється в достатній мірі;

2 бали - здатність або вміння проявляється слабо;

1 бал - здатність або вміння проявляється надзвичайно слабо.

Потім за кожним умінням чи здібністю виводився середній бал, за яким можна було говорити про рівні сформованості професійної установленості.

Ми спеціально обмежились тільки вище означеними вміннями і здібностями, оскільки для курсантів досить складно фіксувати велике число показників. Разом з тим, ми вважали за необхідне залучати курсантів, які не брали участі у грі, до активного спостереження, тому що вважали, що, навчивши їх правильно оцінювати поведінку інших, нам легше буде сформувати у них уміння вірно оцінювати себе.

Комплекс рольових ігор, що пропонувався курсантам, в основі опирався на прояв вище перелічених ознак.

Ігрова ситуація і мета гри інколи повідомлялися курсантам заздалегідь, а інколи безпосередньо перед її початком, щоб сформувати вміння швидкого входження в запропоновані умовні обставини, наприклад: “Ви застали людину зі зброєю в руках, яка тільки що застрелила іншу особу. Ваші дії?” (ситуаційно-рольова гра № 5).

У грі беруть участь двоє: “співробітник органів внутрішніх справ” та “злочинець”. “Злочинець” приголомшений сам тим, що сталося, і пасивно реагує на команди “співробітника органів внутрішніх справ” (не виконуючи або розвертаючись у бік “співробітника органів внутрішніх справ”). Інші курсанти-“судді” оцінювали дії учасників гри за раніше вказаними показниками, виходячи з чотирибальної системи.

У подібній грі велика роль відводилася імпровізації, тому що курсанти можуть створювати різні образи. Від курсанта, який грав роль співробітника органів внутрішніх справ, вимагалось своїми діями (впевненим, без ривків зменшенням відстані до “злочинця” чи вибором безпечного місця, впевненим вимогливим голосом, рішучим відбиранням зброї) знайти правильні заходи впливу на “злочинця”.

По закінченні гри “судді” обговорювали, аналізували хід гри і заносили свої оцінки діям “співробітника органів внутрішніх справ” в протокол, обов’язково аргументуючи своє рішення.

Такі рольові ігри допомагали курсантам навчитися розв’язувати професійні завдання в екстремальній ситуації, не надіючись на допомогу з чийогось боку, а тільки на себе, на свої сили (витримку, сміли-

вість, кмітливість), сприяли більш швидкому формуванню професійної усталеності.

Наступний критерій, що визначав вибір професійних завдань, - характер їх змісту. У завданнях, які пропонувалися для розв'язання, повинні були відбиватися питання організації змісту майбутньої діяльності курсантів і питання організації форм цієї діяльності.

Найбільшу зацікавленість у курсантів викликали завдання, одночасно пов'язані з вогнепальною зброєю, її застосуванням і нормами (правилами) застосування зброї згідно статей 15 та 15¹ “Закону України про міліцію” в конкретних ситуаціях, а також завдання, під час яких відпрацьовувалася взаємодія двох і більше співробітників органів внутрішніх справ у напружених ситуаціях.

Аналіз утруднень у професійній діяльності недавніх випускників Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ, проведений нами, показав, що особливої уваги заслуговують проблеми голосу, правомірності застосування вогнепальної зброї, влучності стрільби, стрільби з коротких відстаней (3-7 метрів).

Отже, зміст запропонованих завдань повинен відображати ці проблеми, наприклад, в такій ситуації: “Ви несете службу в патрулі. Завернувши за ріг будинку, спостерігаєте: невідомий збуває наркотики. По команді : “Стій! Руки вгору!” злочинець вихопив ножа (пістолет). Ваші дії?” Перед курсантами ставилося завдання: спланувати тактику своїх дій, щоб і виконати завдання, і самому залишитися неушкодженим, у зв'язку з чим вони повинні аналізувати кожен крок, кожен рух правопорушника і свій, застосовуючи набуті на заняттях з вогневої підготовки знання, вміння та навички.

Особлива увага спрямовувалася на формування тих ознак професійної усталеності, які найгірше піддаються впливу під час навчання у вищому навчальному закладі.

Для визначення цього питання нами були складені анкети (див. Додаток А). Опитування, проведені нами на основі цих анкет серед курсантів після закінчення стажування в практичних органах в кінці 3 та 4-го курсів, показали, що такими є: вміння регулювати свої емоційні стани, вміння приймати правильні рішення в напруженій ситуації і швидкість реакції на поведінку групи або одного правопорушника.

Оскільки правоохоронна діяльність є емоційно напруженою, то вміння регулювати свої стани вважається дуже важливим. Другою умовою формування професійної усталеності курсантів на продуктивному етапі процесу формування цієї усталеності саме виступила емоційна регуляція їх діяльності.

Емоційну регуляцію в професійній усталеності співробітника органів внутрішніх справ називали однією з перших, коли йшлося про труднощі, що виникали під час стажування в практичних органах.

Проведене нами анкетування (див. Додаток А.3) курсантів випускного 4-го курсу Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ засвідчило, що 29% не знають, які якості, властивості особистості забезпечують їх професійну усталеність, решта назвали лише одну-дві властивості; 58% важко визначити, які якості та властивості, що необхідні для успішної діяльності співробітника органів внутрішніх справ, їм притаманні; у третини професійне самовиховання відсутнє.

Отримані дані довели необхідність проведення спеціального психолого-педагогічного семінару для курсантів випускного курсу на тему: “Професійна усталеність при використанні вогнепальної зброї”. Цей семінар ставив собі за мету формування професійної усталеності майбутніх офіцерів міліції. Теоретичною передумовою семінару служило таке положення: у структурі вдосконалення підготовки співробітника органів внутрішніх справ професійна усталеність і правоохоронна спрямованість утворюють взаємозв’язану і взаємообумовлену функціональну систему, в якій правоохоронна спрямованість забезпечує професійну усталеність діяльності співробітника органів внутрішніх справ, а професійна усталеність дозволяє правоохоронну спрямованість реалізувати в професійні здібності та професійну майстерність, творчість.

У межах семінару курсанти випускного курсу вивчали суть професійної майстерності, її структуру, суть поняття “професійна усталеність діяльності співробітника органів внутрішніх справ”, ознаки професійної усталеності і фактори, що визначають її. На занятті проводився професійний та психофізіологічний тренінг.

Завдання професійного тренінгу полягало в розвитку професійного мислення і спостережливості, елементів експресивних та комунікативних здібностей, вміння приймати вірні рішення в незвичних, непередбачуваних ситуаціях, швидко реагувати на поведінку оточуючих і окремих громадян. Методи професійного тренінгу: розв’язання професійних завдань, кросвордів, ігрове моделювання та інше (методика їх використання була описана вище).

Психофізіологічний тренінг був спрямований на самовиховання уміння володіти собою, оволодіння прийомами саморегуляції. Завданнями тренінгу були: формування емоційного стану активної, життєрадісної, оптимістичної професійної діяльності, формування

емоційного контакту з об'єктами діяльності; психологічний настрій на службу у важкій, нестандартній ситуації.

У кінці семінару проводилася регуляція станів курсантів. Курсанти знайомилися з причинами емоційної напруженості, засобами її регуляції, зі шкалою самооцінки емоційних станів.

Так, наприклад, курсанти по відповідній шкалі оцінювали свої моральні якості, розумові, фізичні, естетичні, якості самовладання; аналізували труднощі в своїх вольових зусиллях; визначали, які якості необхідно їм розвивати, удосконалювати.

Психофізіологічний тренінг проводився з метою оволодіння майбутніми співробітниками органів внутрішніх справ прийомами самонавіювання, самоаналізу, емоційної регуляції. Основою його було аутогенне тренування (аутотренінг) – система вправ, спрямованих людиною на себе і призначених для саморегуляції психічних та фізичних станів. Використання прийомів аутотренінгу дозволяло курсанту цілеспрямовано змінювати настрій та самопочуття, позитивно відбивалося на його працездатності і стані здоров'я. Ми переконували курсантів у тому, що той, хто систематично займається аутотренінгом, отримує можливість раціонально розподіляти і економно використовувати свої сили у повсякденному житті, а в потрібні моменти максимально їх мобілізувати.

Аутотренінг включав вправи, спрямовані на управління увагою, довільним оперуванням чуттєвими образами, словесні самоінструкції, вольове регулювання тонусом м'язів та управління ритмікою дихання. Система управління увагою передбачала вироблення здібності концентруватися і довго утримувати увагу на якомусь предметі, об'єкті, події, факті. Здібність оперувати чуттєвими образами вироблялася через спеціальні вправи, спрямовані на переведення уваги з зовнішнього світу на внутрішній і далі – на відчуття та чуттєві образи.

Особливостями цього тренінгу є обов'язкове регулярне щоденне емоційне самонавіювання, яке повинно проводитися вранці зразу після сну, в обідній час, після харчування і перед сном. Навики словесного самонавіювання відпрацьовувалися за допомогою спеціальних слів і висловів, які промовляються з різною силою, в плані зовнішнього мовлення та мовлення у собі. Таке самонавіювання, якщо воно використовувалося курсантом уміло, прискорювало у нього настання потрібного психологічного або фізіологічного стану. Словесні самонавіювання ми поєднували з певною ритмікою дихання. Управління ритмікою дихання досягалося за рахунок вправ, що прискорювали чи уповільнювали вдихи і видихи, зменшували чи збільшували амплітуду дихання.

Вправи, пов'язані з довільною регуляцією мускульного тону, відпрацьовувалися за певною системою і послідовністю. Спершу курсанти вчилися розслабляти та напружувати м'язи, які найлегше піддаються контролю (м'язи рук та ніг), потім переходили до м'язів, якими важче довільно управляти (м'язи шиї, голови, спини, живота та внутрішніх органів). Ми знайомили курсантів також із вправами, призначеними для регулювання стану кровоносних судин голови та тіла людини, їх розширення з метою досягнення стану релаксації та заспокоєння або звуження з метою підвищення тону та активізації організму. У цих вправах використовувалося звичайне тепло долоні руки людини і образні уявлення тепла або холоду шляхом волі.

Курсантів навчали для зняття надмірного нервово-емоційного напруження таким вправам, як вплив на біологічно активні точки організму (“антистресову” точку, “точку від ста хвороб” тощо). Також ми розповідали, що найпростішими прийомами саморегуляції є: прослуховування легкої ритмічної музики, читання цікавої книги (бібліотерапія), зміна домінуючого образу, знецінювання недосяжного об'єкта або неприємності, яка трапилася, переключення уваги, думок на те, що піднімає настрій, гумористичне сприйняття того, що трапилося чи трапиться.

Знайомилися також курсанти з прийомами, які сприяють розвитку моральних емоційних контактів, що необхідні співробітнику органів внутрішніх справ. Для цього пропонувалося засвоїти кілька вправ, наприклад, таких:

- Вам дуже подобаються люди.
- Люди викликають у Вас почуття радості, симпатії.
- Уявіть собі це.
- Уявіть, як Ви розмовляєте з оточуючими і Вас це приємно хвилює.
- Ви відчуваєте тяжіння до людей, необхідність спілкуватися з ними.
- Вам постійно хочеться чимось допомогти їм, відгородити їх від неприємностей.

Отже, даний семінар органічно увійшов до складу експерименту.

Робота з емоційної регуляції проводилася і з молодими співробітниками органів внутрішніх справ безпосередньо в районних відділах внутрішніх справ, проте в меншому обсязі.

Формування емоційних ознак професійної усталеності протікало шляхом тривалих тренувань, вправ, шляхом навчання курсантів процесам мислення, уміння володіти своїм голосом, мімікою, рухами, вміння слухати і розуміти співбесідника тощо.

Систематичне використання різних завдань, ігор сприяло формуванню і професійних здібностей, і професійних умінь.

У результаті професійного та психофізіологічного тренінгів та вправ скорочувався прихований період утворення рефлексів, полегшувалося та вдосконалювалося перемикання рефлексів і прискорювався процес утворення безумовних рефлексів. А це, у свою чергу, полегшувало швидкість і точність реакції на мінливі умови зовнішнього середовища.

Цю ознаку вважаємо особливо важливою, специфічною для професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ. Отже, рівень цієї усталеності змінювався в позитивний бік.

У курсантів експериментальних взводів, в яких проводилася цілеспрямована робота з формування професійних здібностей і ознак професійної усталеності, під час відпрацювання навчальних вправ зі стрілецької зброї (зокрема, вправа № 6 для стрільби з пістолета Курсу стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України 1997 року) ми спостерігали велику різноманітність професійних прийомів і методів впливу на “правопорушників” в порівнянні з курсантами контрольних взводів. Вони були менш схильні бездумно переймати чужий досвід, проявляли більше ініціативи і самостійності в напружених ситуаціях, не було зривів, помилок, невпевненості.

Професійні здібності, є важливою підсистемою професійної майстерності. По суті, вони є основою професійної майстерності і допомагають майбутнім офіцерам міліції оволодіти професією. Їх цілеспрямований розвиток із моменту початку навчання у внз служить засобом вдосконалення професійної підготовки майбутніх співробітників органів внутрішніх справ, а це, у свою чергу, прискорює процес формування їх професійної усталеності.

У ході експериментальної роботи ми намагалися навчити курсантів професійної спостережливості, здатності самостійно спрямовано спостерігати, робити висновки, не боятися висловлювати свої погляди, приймати рішення, нехай спершу і не зовсім вдалі. Разом з тим, дуже важливо, щоб молоді співробітники органів внутрішніх справ не вважали себе “істиною в останній інстанції”, вміли чесно признавати і виправляти припущені помилки, не сприймали б зауваження досвідченіших колег з роздратованістю.

Розкриваючи майбутнім співробітникам органів внутрішніх справ різноманітні прийоми, засоби і методи, що застосовуються у спілкуванні, ми намагалися показати важливість правильного вибору цих способів впливу на правопорушників, попереджали від необдуманого

переносу нехай доброго, але чужого досвіду у свою службову діяльність для розв'язання тієї чи іншої проблемної ситуації із застосуванням вогнепальної зброї.

Результати переконали курсантів в необхідності вдосконалення своєї поведінки в напружених ситуаціях. Невдачі чигали на тих, хто сліпо покладался на удачність, на фізичну силу, вплив форменого одягу та службового посвідчення. У результаті виникало почуття непорозуміння та образи: наче б то ситуація була добре продумана, наче все враховано, а результат - невдалий або не той, якого сподівався.

Слід відмітити, що подібні скарги частіше висловлювалися в контрольних взводах, тому що в експериментальних взводах курсанти більше звикли до самостійного пошуку.

Навчити курсантів працювати в напружених ситуаціях було одним із методів підготовки до дій в них.

Визначною особливістю проведення занять з вогневої підготовки було те, що, окрім звичайного хвилювання, переживання курсанта за правильну відповідь чи правильне виконання завдання, (що притаманне будь-якому практичному заняттю), на заняттях у стрілецькому тирі чи на полігоні кожен курсант виконував навчальну вправу, а перед цим отримував до рук зброю і набої. Уже це є напруженою ситуацією для більшості курсантів. Чому? Наші спостереження показали, що перед виконанням стрілецької вправи у всіх курсантів в тій чи іншій мірі підвищується кров'яний тиск, збільшується частота скорочень серця, потіють руки, спина, все тіло, хвилювання досягає майже свого пікового значення. Особливо в момент, коли до рук береться бойовий пістолет чи автомат. Що говорити, якщо ми помітили майже пікові хвилювання у деяких курсантів, коли вони отримували навчальну зброю і тренувались з нею в прицілюванні, проведенні холостого пострілу тощо.

Суб'єктивний стан курсанта в таких непростих умовах залежить від його досвіду, індивідуальних особливостей і раніше сформованої готовності до дій у напружених ситуаціях, від проведеної підготовчої роботи, особистого прикладу керівника, товаришів.

Готовність до виконання конкретного складного завдання досягалася цілеспрямованим, взаємопов'язаним впливом на особистість курсанта таких заходів як: 1) проведення виховних заходів, 2) розтлумачення змісту завдання, ознайомлення з обставинами майбутніх дій, 3) організація діяльності, вправ та тренування, 4) активізація самонавіювання на успішні дії.

У ході виховної роботи необхідно було показати значущість сумлінного виконання конкретного завдання, поготів небезпечного, ризи-

кованого, на тлі певних подій, підкреслити зростання залежності загального успіху від згуртованості, раціонального і ефективного використання засобів діяльності, точного та ініціативного виконання своїх обов'язків кожним співробітником органів внутрішніх справ. Загострюючи у курсантів почуття обов'язку, відповідальності за результати колективної та особистої діяльності, виховна робота сприяла внутрішньому прийняттю завдання, мобілізації сил та створенню установки на безумовне його виконання. Формуванню психічної готовності виконати складне завдання сприяла популяризація прикладів майстерності, взаємодопомоги, дисципліни, готовності із практичної діяльності органів внутрішніх справ.

Активізація самонавіювання на успішні дії в напружених ситуаціях здійснювалася методом схвалення з боку викладача, товаришів, а також методом самосхвалення через створення на заняттях доброзичливої атмосфери і психологічного настрою, при якому курсанти максимально заспокоювали свою нервову систему і водночас здатні були зосереджено мислити.

На старших курсах, коли курсанти уже мають деякий досвід поведення з вогнепальною зброєю і емоційної регуляції свого стану, ми використовували такий метод, як спеціальне створення невеликого емоційного напруження на занятті, (що ніяк не впливало на методику проведення заняття). Суть полягає в тому, що викладач більш прискіпливо вимагає від підлеглих виконання стройових прийомів, дотримання наказу Міністерства внутрішніх справ по носінню форменого одягу, ставить курсантів у жорсткі межі Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ. У результаті психологічна атмосфера заняття ставала напруженою, у курсантів збільшувався перебіг нервових процесів. Отже, ми наближали, хоча б в емоційному плані, умови виконання стрілецьких вправ до тих можливих екстремальних ситуацій, що чекають на них у майбутній службовій діяльності.

На заняттях із вогневої підготовки ми використовували також метод аварійних ситуацій, що визначається як система прийомів і засобів, які моделюють діяльність органів внутрішніх справ у складних умовах (відмови та поломки технічних пристроїв і озброєння, наприклад, пістолета).

Моделювання аварії здійснювалося за допомогою технічних та фізичних пристроїв, а також комп'ютерів. Воно дозволяло уявити будь-яку реальну ситуацію і визначити оптимальні способи дій в них окремих курсантів.

Найпростішим видом моделювання аварійної ситуації є створення різних перешкод (надання зіпсованої особистої зброї, приладу наве-

дення тощо). Було встановлено, що курсанти в спокійних, звичних умовах швидко усували несправності вогнепальної зброї чи ручних гранат. Але як тільки з'являвся елемент раптовості в результаті різких команд, побічних сигналів, свистків, телефонних дзвінків, спалахів яскравого світла, деякі курсанти спочатку припускали помилки і діяли невпевнено.

Курс стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України від 1997 року саме рекомендує застосування під час виконання навчальних вправ з вогнепальної зброї шумових та звукових перешкод (ст. 1, розділ I) [81].

Ми встановили, щоб сформувати емоційно-вольову усталеність курсантів до виконання професійних завдань в подібних умовах, потрібно було 12-15 тренувань.

Метод аварійних ситуацій був реалізований нами за допомогою алгоритмів (логічних схем). Вони в короткій та наочній формі вміщували логіку необхідних заходів і оптимальних прийомів для усунення відмови, зіпсованості зброї чи іншої непередбаченої ситуації.

Алгоритм складається з двох основних частин. Перша є характерними аварійними ситуаціями (неполадки при стрільбі з вогнепальної зброї) і називається визначаючим алгоритмом. Курсант сам визначав, яка неполадка трапилася під час виконання стрільби, які причини могли призвести до цього. Друга частина – розв'язуючий алгоритм - виступає як окремі шляхи усунення неполадки або відповідні дії, що спрямовані на ліквідацію аварійної ситуації.

Одним із шляхів формування таких ознак професійної усталеності, як уміння приймати правильні рішення в змінній, непередбаченій ситуації і швидкість реакції на поведінку натовпу та окремого правопорушника був тренінг з розв'язання типових професійних завдань на основі взаємозв'язку теорії і практики з поступовим збільшенням ступеня складності, реальних проблемних ситуацій практичної спрямованості.

При цьому розв'язання складних ситуацій із застосуванням вогнепальної зброї мало систематизований характер і було спрямоване на оволодіння курсантами комплексу прийомів психологічного впливу на особу правопорушника, вміння володіти вогнепальною зброєю та вибирати найбільш вдалу позицію, уміння володіти собою, своїм тілом та голосом.

У цілому, щоб підготувати співробітника органів внутрішніх справ до роботи в умовах напружених ситуацій, ми застосовували наступні методи і прийоми під час розв'язання типових професійних завдань: збільшення темпу діяльності; розв'язання завдань за умови нестачі інформації, при наявності перешкод, елементів ризику і небезпеки;

введення в канву заняття непередбачуваних перешкод і раптових ускладнень; проведення вправ на порівняння і класифікацію окремих цілей своєї службової діяльності в залежності від їх важливості, складності, строків досягнення; постановка завдань, які вимагали самостійного вибору певного способу розв'язання із кількох можливих; створення ситуацій, що призводили до часткової невдачі і вимагали в подальшому підвищення активності; постановка завдання і створення ситуації, що вимагала негайного переходу до сміливих самостійних і організованих дій; організація змагання; створення моделей майбутньої діяльності в залежності від змін її зовнішніх та внутрішніх умов.

Спостереження за навчанням курсантів закладу освіти системи МВС показали, що на якості їх професійної усталеності негативно відбиваються тривале виконання однотипних завдань та надмірно велика їх різноманітність. У першому випадку в новій ситуації у них не вистачало творчості, у другому - твердої послідовності, чіткості в діях. Поєднання різноманітності і повторення складних завдань та умов виконання ефективно виробляли готовність, стійкі психофізіологічні структури, узагальнені способи дій, необхідні для співробітника органів внутрішніх справ.

Як ми переконалися при проведенні експерименту, не менш важливо було для успіху формування професійної усталеності забезпечити поступовість в нарошуванні труднощів. Дослідження показали, що подоланням негативних психічних станів, підготовкою до дій, пов'язаних з ризиком та небезпекою, потрібно займатися, як правило, поступово, враховуючи при цьому особистісні якості, знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ. Невиправданий оптимістичний настрій інколи переходив у страх та невпевненість при невдачах. "Використання важких завдань досягається тільки поступовими і обережними підходами до них", - говорив І.П.Павлов [124, С. 415].

Прагнення зразу добитися потрібної поведінки методом "треба кинути у воду, щоб навчити плавати" не завжди давало бажаний результат. Якщо співробітник органів внутрішніх справ володів емоційно-вольовою усталеністю, він легше долав психологічні наслідки невдач та зривів. Що стосується курсанта з недостатньо загартованою волею, вразливого, емоційного, то його потрібно було вести від простих завдань до більш складних.

Бувало, що в курсанта виявлявся стійкий страх зброї, темряви, висоти, води чи інших ситуацій, з якими більшість легко справлялася. Такі форми страху - наслідок перенесеного важкого потрясіння в дитинстві, інколи в більш пізній час. Тут потрібна була ціла система заходів з боку викладача: роз'яснення необґрунтованості страху, його

шкоди, товариська допомога в подоланні перешкод, схвалення успішних дій курсанта тощо, а, головне, - допомога спеціаліста-психолога.

Професійна усталеність формувалася також і засобами фізичної підготовки, спорту, котрі розвивали психічну усталеність, швидкість і точність реакції, уважність.

Ми вважали, що в ході нашої експериментальної роботи необхідно було не тільки формувати ознаки професійної усталеності курсантів, але й прищеплювати їм смак до самостійної роботи, до необхідності постійно вдосконалювати свої знання і вміння. Така потреба в пізнанні допоможе співробітнику органів внутрішніх справ не залишатися на місці і безперервно вдосконалюватися, врятує від “застою”.

Потреба в пізнавальній діяльності, безперервна робота над собою є одним із джерел успішності діяльності співробітника ОВС.

Зрозуміло, рівні готовності курсантів до самостійної роботи різні. У зв'язку з цим кінцевою метою самостійної роботи курсантів був перехід від низьких до більш високих рівнів готовності до самостійної роботи і на основі цього поліпшення якості знань і досягнення більш високих рівнів професійних здібностей, а також професійної усталеності.

Тому самостійна робота повинна була розв'язати такі завдання:

- розробити систему заходів, спрямованих на формування окремих ознак професійної усталеності у курсантів з різними рівнями цієї усталеності;

- сформувати у курсантів навички самооцінки своїх можливостей і здібностей;

- сформувати в курсантів потребу в постійній роботі над собою.

У позанавчальній виховній роботі ми використовували такі ефективні методи, які допомагали формувати і підтримувати зацікавленість до професії міліціонера, що виступає важливим показником правоохоронної спрямованості, наприклад, участь у секції кульової стрільби, участь у спортивних змаганнях з кульової стрільби (серед підрозділів органів внутрішніх справ на першість обласної ради “Динамо”, серед навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ), що мало чітко визначений зв'язок із практичною діяльністю особового складу підрозділів органів внутрішніх справ, було спрямованим на підготовку співробітників органів внутрішніх справ до дій у напружених ситуаціях.

Міліцейський Клуб Веселих і Кмітливих (КВК) ми також використовували як засіб для формування професійних здібностей і професійної усталеності курсантів. Завдання КВК мінялися щорічно, вони включали моделювання професійних ситуацій, зрозуміло, в гуморис-

тичній формі, давали можливість розказати про службу в міліції і проблему адаптації молодих співробітників органів внутрішніх справ, обов'язково передбачали розв'язання складної професійної ситуації, яку розігрували.

Підготовка до КВК примушувала курсантів глибше поринути в професійні проблеми. Як відомо, почуття гумору досить тісно корелює з інтелектом, тому такий підхід до професійних питань дає добрий стимул для розвитку професійного мислення і спостережливості. Розвинуте почуття гумору допоможе майбутньому фахівцю правоохоронної системи знайти вихід із нестандартної ситуації, зняти напруження у спілкуванні з оточуючими, розрядивши обстановку.

Міліцейський КВК пробуджував зацікавленість до міліцейської спеціальності, давав поштовх до розвитку експресивних здібностей, професійної уяви і фантазії, КВК допомагав у згуртуванні колективу, оскільки у підготовці до нього брали участь практично всі курсанти: кожен намагався зробити посильний внесок чи то в написання сценарію, чи то в оформлення, чи то в репетиційний процес. Ця робота яскраво висвітлила, чи володіють курсанти такими якостями, як відповідальність, ініціативність, наполегливість, хто у взводі лідер, а хто лише намагається виконувати його функції.

Не менший ефект у формуванні ознак професійної усталеності та зацікавленість викликало проведення професійних “Брейн-рингів” за умови, що “каверзні” питання команди готують самостійно і дають викладачу на перевірку з точною вказівкою на джерело інформації. Підготовка до “Брейн-рингів” навчала курсантів самостійно добувати знання, а елемент змагання, бажання перемогти виступали як могутній стимул у цій роботі.

Для формування професійної усталеності курсантів до майбутньої діяльності ми використовували вікторини з предметів кафедри, зокрема, вікторину з предметів бойової і фізичної підготовки, під час проведення якої курсанти відпрацьовували нормативи з вогневої та фізичної підготовки (розбирання і збирання навчального автомата Калашникова та навчального пістолета Макарова на швидкість, метання ножа на точність, прийоми самозахисту, обеззброєння та обшуку злочинця), а також із цивільної оборони (одягання протигазу, загальновійськового захисного костюму та знімання його), розгадували професійні кросворди та розв'язували спеціальні завдання (наприклад, білету з правил дорожнього руху).

Одним із методів формування професійної усталеності в курсантів виступали щорічні змагання “Ну-мо, хлопці!” та “Ну-мо, дівчата!”. До їхньої програми включалися найрізноманітніші завдання, серед них і

спеціальні. Наприклад, нормативи з вогневої підготовки: для хлопців – розбирання і збирання навчального автомата Калашникова, для дівчат – розбирання і збирання навчального пістолета Макарова на час, тобто на швидкість. Умови виконання: навчальна зброя лежить на столі, потрібно правильно і в певній послідовності виконати неповне розбирання, а потім зібрати даний зразок стрілецької зброї. Інший норматив: спорядження навчальними патронами магазину до автомата Калашникова чи пістолета Макарова. Умови виконання: навчальні патрони розсипані на столі (8 шт. до пістолета Макарова чи 30 шт. до автомата Калашникова), порожній магазин учасник тримає в руці. Імітуючи ніч, учасникам змагань зав'язували очі.

Отже, позанавчальні форми виховної роботи - професійний Клуб Веселих і Кмітливих, “Брейн-ринг”, змагання “Ну-мо, хлопці!” та “Ну-мо, дівчата!”, вікторини з бойової підготовки ми розглядали як професійний тренінг особливого виду. Завдання цього тренінгу були спрямовані на формування зацікавленості до професії міліціонера, на вдосконалення набутих ознак професійної усталеності правоохоронної діяльності. Особливість же полягає в тому, що завдання Клубу Веселих і Кмітливих і питання “Брейн-рингу” придумували самі курсанти, причому кожне завдання або питання підлягали ретельному обговоренню і критиці. Атмосфера неформального спілкування дозволяла курсантам, у яких виникали до цього труднощі в спілкуванні, активно підключатися до роботи мікрогрупи, яку вони вибирали самі, висловлювати свій погляд, не відчуваючи при цьому почуття незручності чи невпевненості у своїх силах. Таких курсантів всіляко підтримували як їхні товариші, так і викладачі. У результаті зникав емоційний бар’єр, який внаслідок тих чи інших причин існував між окремими курсантами і колективом взводу в цілому (чи конкретно мікрогрупою). Зникнення емоційного бар’єру сприяло подоланню емоційної напруженості, яка була присутня в їхній поведінці.

Спільні колективні переживання, почуття хвилювання, радості, гордості перемоги чи розчарування поразкою покращували психологічний клімат у колективах, відносили ставали більш дружніми і відвертими. Ми помітили, що поліпшення емоційного стану курсантів підвищувало їх задоволеність професійною діяльністю, а, значить, впливало на формування професійної усталеності до правоохоронної діяльності. Отже, був накреслений один із шляхів формування цієї усталеності.

2.1.3. Репродуктивний етап процесу формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти МВС.

Якісно новий (репродуктивний) етап формування професійної

усталеності як складової соціально-професійної зрілості наставляв у курсантів під час стажування в практичних органах. На цьому етапі перед курсантами стояли такі завдання: випробувати сформовану професійну усталеність курсантів в умовах практичної служби органів внутрішніх справ та підвищити рівень цієї усталеності. Головними умовами формування ознак професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ на заключному етапі виступили емоційна регуляція службової діяльності курсантів під час стажування та оволодіння курсантами оцінним компонентом і адекватним застосуванням його в напружених ситуаціях.

Спочатку, під час безвідривного вечірнього стажування з виконання функцій патрульно-постової служби на вулицях міста Одеси курсанти одержували завдання спостерігати проблемні ситуації, пов'язані з використанням вогнепальної зброї, а потім аналізувати їх. Після основного стажування у практичних органах внутрішніх справ у кінці 2-го, 3-го та 4-го курсів курсанти письмово аналізували екстремальні ситуації із застосуванням вогнепальної зброї, пропонували своє розв'язання, оцінювали дії співробітників органів внутрішніх справ у цих ситуаціях. Особлива увага стажистів зверталася на те, щоб вони виділяли при цьому самі вдалі, цікаві правові прийоми і способи розв'язання напружених ситуацій, пов'язаних з вогнепальною зброєю, і, головне, в рамках права і законності.

Окрім обов'язкової програми практичного стажування ми вели спільно з ними щоденник стажування, в якому саме і знаходили своє відображення питання, згадані вище. У цьому щоденнику були відображені: суть факту або явища, що спостерігалися, ознаки його прояву. Тут саме курсанти намагалися встановити причинно-наслідкові зв'язки, спочатку висуваючи гіпотезу, а потім підтверджуючи або спростовуючи її.

Прикінцевий етап роботи зі щоденником полягав у висновках і рекомендаціях. Такий щоденник служив засобом формування вміння приймати правильні рішення в нестандартних ситуаціях, а також перцептивних здібностей стажистів.

Під час аналізу ситуацій, пов'язаних із використанням вогнепальної зброї, ми вимагали від курсантів точного доведення, аргументації своїх тверджень. Подібні вимоги примушували курсантів підходити до аналізу ситуацій творчо.

Особлива робота, яка була проведена з подібними ситуаціями, примусила багатьох курсантів замислитися над тими ситуаціями, які ними ще не були осмислені, продумані, проаналізувати поведінку в

них і правопорушників, і співробітників органів внутрішніх справ, спромогтися узагальнити свої спостереження.

Звичайно, обробка таких ситуацій вимагала значно більше часу і праці, але вона виступала в процесі формування професійної усталеності “керівництвом до дії”, намічала шляхи і способи впливу на особу правопорушника (правопорушників).

Оскільки стажування в практичних органах і особливо останнє, передвипускне, проводилося в умовах, максимально наближених до майбутньої професійної діяльності курсантів, воно справляло суттєвий вплив не тільки на процес формування професійних умінь і навичок та розвиток професійних здібностей, але й на формування професійної усталеності майбутніх офіцерів міліції в цілому.

Під час проходження стажування основними критеріями рівня формування професійної усталеності в службовій діяльності служили успішність діяльності і задоволеність нею.

Особливу увагу ми приділяли зв'язку правової теорії, знань з психології з практикою міліцейської служби. Адже не секрет, що багато практичних співробітників органів внутрішніх справ вважають теорію чимось дуже далеким від міліцейського буття. Утворився свого роду відрив, коли звичайний дільничний інспектор або оперативний уповноважений карного розшуку “вариться у своєму ж соку”, хоча сувора реальність життя наполегливо вимагає від нього нових ідей і теорій. Оскільки теорія ніколи не давала готових рецептів на всі випадки життя, деякі співробітники практичних органів внутрішніх справ із чисто утилітарних міркувань вважають неприйнятним використовувати теоретичні закони і закономірності на практиці, тому що вони наче б то відірвані від реальної служби.

Тому під час аналізу ситуацій ми обов'язково вимагали, щоб свої критичні зауваження курсанти завжди обґрунтовували посиланнями на ті чи інші теоретичні положення.

Подібні вимоги сприяли тому, що курсантам ставав зрозумілішим зв'язок правоохоронної теорії з практикою, а з іншого боку - сприяли розвитку перцептивних здібностей. Це, у свою чергу, приводило до формування уміння швидко реагувати на поведінку правопорушника, приймати вірні рішення в нестандартних ситуаціях.

Ще у процесі навчання, на практичних заняттях з вогневої підготовки, увагу курсантів ми звертали на різні екстремальні ситуації з використанням вогнепальної зброї і поведінку викладача в цих ситуаціях. Ми детально аналізували як саму ситуацію, так і те, як вів себе в ній викладач, наскільки прийняте ним рішення було вірним і виявляло потрібний ефект, виробляли при цьому єдину колективну точку

зору, що відповідає вимогам чинного законодавства, зокрема закону України “Про міліцію”. Курсант Т. описував свої враження: “Мене вразила рішучість та надзвичайна вимогливість у голосі викладача. Команда про попередження застосування зброї подана так, що не виконати її не можна. А ще мене вразила спритність, з якою викладач одночасно привів вогнепальну зброю у бойову готовність, прийняв положення для стрільби з-за укриття та подавав команди”.

Таких ситуацій курсанти бачили чимало і їх детальний аналіз допомагав краще засвоювати основи психологічних та бойових наук, розвивав професійну спостережливість і професійне мислення. Особливо бурхливо протікало обговорення таких ситуацій, коли життя громадянина чи співробітника органів внутрішніх справ буквально “висіло на волоску” і залежало від вірних та миттєвих дій міліціонера.

До речі, слід відмітити, що не всі курсанти, які добре аналізували професійні завдання, пов’язані з використанням вогнепальної зброї, могли так само успішно зробити це під час практичного відпрацювання ситуаційних завдань у стрілецькому тирі. Виступаючи в ролі активних дійових осіб, вони не завжди могли швидко оцінити обставини і прийняти вірне рішення.

Ці факти примусили нас припустити, що розвиток професійної спостережливості дещо відстає від розвитку професійного мислення. Уміння ж приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях багато в чому залежить від гармонійного розвитку цих компонентів професійних здібностей.

Для цілеспрямованого розвитку перцептивних здібностей під час занять ми проводили систематичне обговорення таких ситуацій, пов’язаних з використанням вогнепальної зброї, їх аналіз та аналіз поведінки курсантів у цих ситуаціях.

Такі обговорення та дискусії надавали, за відгуками курсантів, велику допомогу їм під час стажування, примушували весь час аналізувати, оцінювати свою поведінку, тренувати професійну спостережливість та мислення. Отже, процес формування такої ознаки професійної усталеності як уміння діяти в напружених ситуаціях (так, як і інших ознак професійної усталеності) ішов за активної участі самих курсантів.

Нами також було помічено, що процес адаптації до екстремальних ситуацій протікав швидше в курсантів із більш високим рівнем розвитку комунікативних і експресивних здібностей. Вони швидше орієнтувалися в проблемних ситуаціях і володіли більш високою професійною усталеністю. Як пояснив курсант К., йому в екстремальній ситуації здається, що всі рідні, починаючи з батька та матері, стоять

поруч і дивляться, чи витримає він це непросте випробування. Інші курсанти відмічали, що їм в екстремальних ситуаціях із застосуванням вогнепальної зброї дуже допомагають навички та вміння поводження з вогнепальною зброєю, набуті на заняттях з вогневої підготовки.

Курсантам, які дещо повільніше адаптувалися до складних ситуацій та робили багато помилок під час тренінгу з розв'язання типових професійних завдань, ми рекомендували деякі додаткові вправи, наприклад, для розвитку професійної спостережливості (опис незнайомих картин кримінального змісту, опис характеру людини за її портретом чи фотографією тощо), радили репетирувати перед дзеркалом вираз свого обличчя, відпрацьовувати міміку, працювати над голосом, виразно читати вірші, а також здійснювати емоційну регуляцію своїх станів під час стажування: до початку службового дня, в процесі службової діяльності і після служби.

Ця цілеспрямована робота досить швидко давала результати. У курсантів, які дотримувалися наших рекомендацій, ми відмічали досягнення більш високих рівнів професійної усталеності та професійних здібностей (спостережливості, комунікативних і перцептивних здібностей). Наприклад, формування професійної спостережливості допомагало курсантам швидко визначати специфічні особливості правопорушника (на рівні інтуїції) і, враховуючи їх, діяти в даній ситуації. Ми запримітили, що курсанти, які не проводили подібну роботу над собою, зазнавали значно більше труднощів.

Задоволеність правоохоронною діяльністю, бажання працювати творчо, нестандартно неодмінно викликало потребу в збагаченні знаннями, а це, у свою чергу, сприяло формуванню професійної усталеності. Тому не дивина, що після відпрацювання ситуаційних завдань із застосуванням вогнепальної зброї, а ще більше після стажування значно виросла зацікавленість курсантів як до нормативних актів, так і до психологічної літератури, зростало прагнення до самоосвіти та самовиховання.

Успішність діяльності курсантів у ході процесу формування професійної усталеності визначалась здебільшого такими рисами характеру як зібраність, працелюбність, наполегливість і завзятість, вимогливе та критичне ставлення до себе і своїх дій. Саме ці якості допомагали тим, у кого спершу спостерігався низький рівень професійної усталеності і хто поставив собі за мету досягти високої професійної майстерності.

Активність та самостійність курсантів у процесі стажування, а ще раніше - на практичних заняттях, дозволяли не тільки краще засвою-

вати необхідні знання, вміння і навички, але й примушували їх шукати відповіді на ще невивчені питання, брали участь у професійному пошуку і дослідженні, а це, у свою чергу, приводило до досягнення ними росту усталеності в правоохоронній діяльності.

Отже, на репродуктивному етапі формування професійної усталеності до правоохоронної діяльності курсанти поліпшували рівень своєї усталеності, одночасно випробовуючи його в умовах практичної служби органів внутрішніх справ.

2.2. Діагностика професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ

Для діагностики професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ були визначені критерії цієї усталеності та їх показники.

Оцінка кожного з критеріїв здійснювалася методом знаходження середнього значення із суми оцінок показників цього критерію.

Середній бал виводився із сумарної оцінки усіх ознак, що служив показником рівня професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ (курсанта) у правоохоронній діяльності.

Дослідно-експериментальна робота з формування професійної усталеності проводилася з 1996 року до 2000 року. Загалом масив досліджуваних склав 426 курсантів та 47 офіцерів міліції. В експерименті брали участь 132 курсанти.

Дослідження проводилися на семінарах, практичних заняттях, під час стажування курсантів у практичних органах внутрішніх справ.

Експеримент проводився в Одеському юридичному інституті на факультетах № 1 (територіальна міліція), № 2 (транспортна міліція).

Діагностика рівнів сформованості професійної усталеності проводилась під час ситуаційно-рольової гри (за Платоновим К.К. та Богомоловою Н.Н). Як ігрові ситуації були запропоновані ситуації із застосуванням вогнепальної зброї, зокрема під час зустрічі з озброєним злочинцем (ситуаційно-рольові ігри описані в підрозділі 2.1.2).

Діагностику проводили “експерти” - курсанти і експериментатор, оцінюючи означені в протоколі експерименту показники ознак.

У результаті виводився середній бал за всіма критеріями і висновок про рівень професійної усталеності респондента.

Діагностика також проводилася під час проходження курсантами стажування; експертами в такому випадку виступали викладачі-

предметники, методисти вищого навчального закладу, інші курсанти-стажисти, наставники.

Основні методи, що використовувалися при цьому, - метод спостережень (просте та комплексне), опитування, бесіда, експертні оцінки, аналіз документації. Однак деякі з виділених критеріїв професійної усталеності діагностувалися також за допомогою інших методик: бланкові методики, програмовані засоби психофізіологічного тестування (тест “САН” – див. Додаток Б), стандартизовані та модифіковані опитувальники (Айзенка Г., Спілбергера Ч.). На основі трьох факторів опитувальника Р.Кеттела (емоційна усталеність, фактор Q₃ (спонтанний - який контролює себе), ригідність) та опитувальника НПУ (нервово-психологічна усталеність) ми склали анкети, до яких включили також і деякі свої питання (див. Додаток А).

2.2.1. Упевненість у собі як співробітничові органів внутрішніх справ. Оскільки це інтегративна якість, то вона досить повно діагностувалася опосередковано, через схожі, близькі якості. Оскільки вона тісно пов'язана з самооцінкою, то саме визначення адекватності або завищеності (заниженості) самооцінки було визначальним у діагностиці цієї ознаки.

Відомо, що головним показником психічного стану є якість діяльності. Для оцінки якості діяльності курсанта в напруженій ситуації ми рекомендували користуватися картою спостережень. Оцінювання здійснювали викладач, наставник та інші курсанти-стажисти (або колеги по службі). Співвідношення одержаних оцінок із самооцінкою за запропонованою картою давало можливість судити про адекватність чи неадекватність самооцінки.

Карта спостережень містила три частини. 1-а частина “Зовнішній прояв дискомфорту” вміщувала:

- зміну кольору обличчя;
- руховий неспокій (тремтіння рук, тик, безладні рухи);
- неспокій, тривожність у міміці;
- зміну інтонацій, артикуляції, тембру голосу;
- зміну в динаміці мови.

2-а частина “Якість спілкування” включала стилі спілкування:

- а) впевнений;
- б) вимогливий;
- в) терплячий;
- г) тактовний.

До 3-ої частини “Дії в напружених ситуаціях” увійшли:

- 1 – дії курсанта правильні і правомірні,
- 2 – дії чіткі і зрозумілі,

3 – кількість влучень в мішень,

4 – якість влучень в мішень.

Всі оцінки давалися за чотирибальною шкалою: 4 - висока вираженість показника; 3 – достатня; 2 – слабка; 1 – надзвичайно слабка. По кожному показнику підраховувався середньо-арифметичний бал оцінок усіх "суддів", а потім виводилася середня оцінка діям в екстремальній ситуації.

Зрозуміло, перелічені в 3-ій частині види діяльності не вичерпували різноманітності усіх форм і видів службової діяльності співробітника ОВС. Проте для характеристики ефективності діяльності курсанта-стажиста (молодого міліціонера), особливо на початку службової діяльності, перелічених елементів було цілком достатньо.

Якщо за одержаними результатами рейтингу оцінка була не менш як 3,0 бали, то курсант-стажист (міліціонер) демонструє високу пристосованість і легко адаптується в складних ситуаціях. Його впевненість у собі як представникові влади можна вважати високою, оскільки виправдана його діяльністю.

Якщо ж одержані оцінки були розміщені в інтервалі від 2,9 до 2,1 бала, то адаптація курсанта (міліціонера) проходить не зовсім рівно, з ним має проводитися спеціальна робота по подоланню станів надмірної збудженості або пригніченості. Рівень упевненості в собі як представникові влади можна вважати середнім.

Нарешті, оцінки від 2,0 до 1,0 бала свідчили про повну безпорадність курсанта, про його невміння володіти собою, про невпевненість у своїх знаннях. Таких респондентів ми відносили до людей з низьким рівнем упевненості в собі як співробітників органів внутрішніх справ.

Крім того, упевненість у собі як представникові влади діагностувалася шляхом анкетування курсантів-стажистів (молодих співробітників органів внутрішніх справ). Для курсантів анкета пропонувалася після проходження стажування і включала в себе запитання, які допомагали встановити, чи відчували стажисти задоволення від своєї діяльності, які емоції переважали в них під час стажування, чи володіють вони прийомами саморегуляції, самоконтролю та ін., чи впевнені вони у собі як співробітників органів внутрішніх справ тощо. Результати анкетування ми співвідносили з даними спостережень за запропонованою картою і робили висновок про адекватність чи неадекватність самооцінки.

2.2.2. Уміння не показувати емоційної напруженості, страху перед оточуючими громадянами. За допомогою запропонованої карти ми також визначали вміння не показувати (або відсутність) емоційної

напруженості. Так, 1-а частина “Зовнішнє проявлення дискомфорту” давала достатньо матеріалу для оцінки цієї ознаки.

У разі, коли ця напруженість досить висока, зростає роль емоційної саморегуляції, яка допомагає знімати надмірне емоційне навантаження.

Для діагностики та регуляції емоційного стану співробітника органів внутрішніх справ, курсанта-стажиста використовувалася шкала емоційного стану (модифікована шкала Вічера). Для кожної з розглянутих якостей у ній були виділені найістотніші показники, які оцінювалися за трибальною системою:

- 1 бал - ознака виражена надзвичайно слабо;
- 2 бали - ознака виражена слабо;
- 3 бали - ознака виражена в достатній мірі;
- 4 бали - ознака виражена сильно.

Респондентам необхідно було самим собі виставити оцінки за виділеними ознаками і, таким чином, одержати самооцінку тієї чи іншої якості, яку ми обчислювали як середній бал розглянутих ознак.

Шкала самооцінки емоційного стану курсанта-стажиста або молодого співробітника органів внутрішніх справ включала 6 частин.

Перша частина “Прояв справедливості” містила:

1. Похвала і критика обґрунтовані, не робить поспішних висновків.
2. Не виявляє особливої прихильності до когось з оточуючих громадян.
3. Виявляє повагу до думок і пропозицій оточуючих (співбесідників).
4. Виявляє готовність допомогти всім потерпілим за необхідністю та можливістю.
5. Не критикує окремих громадян більше, ніж потрібно.

Друга частина “Прояв бадьорості, життєрадісності, дружелюбності до громадян, які не є правопорушниками” включала:

1. Привітний вираз обличчя і голосу.
2. Не показує погіршення настрою чи нетерпіння.
3. Даремно не сердиться, не буває роздратованим, не чіпляється, не “гризе”.
4. Володіє почуттям гумору, включає в хід бесіди смішні пояснення і фрази, може пожартувати.
5. Зводить за потреби до мінімуму конфліктні ситуації під час службової діяльності, може перевести неприємність на жарт.
6. Дружелюбність до всіх оточуючих проявляється в голосі і манерах.

7. Чуйний до індивідуальних труднощів оточуючих, ніколи не уникає відповідати на запитання і подає необхідну допомогу тим, хто її потребує. Зі співчуттям ставиться до невдач, викликаних справжніми труднощами чи якоюсь поважною причиною.

8. Усі критичні зауваження конструктивні і спрямовані на усунення недоліків.

9. Проявляє зацікавленість до зауважень оточуючих, навіть якщо вони не стосуються справи.

10. Заохочує успіхи своїх помічників із числа оточуючих, при кожній нагоді схвалює їх сумлінність.

11. Не тримається з почуттям переваги, не вдає, що “знає все”.

Третю частину “Самовладання в різних непередбачених ситуаціях” складали показники:

1. Врівноважений, відчуває себе без перенапруження.

2. Враховує почуття оточуючих.

3. Авторитет не піддається сумніву.

4. Винахідливий, вміє зберігати ясність свідомості та мислення за будь-яких обставин.

5. Вміє правильно діяти в різних станах (гніві, горі, радості, пригніченості).

6. Вміє керувати своїми почуттями у різних станах.

7. Повний контроль своїх вчинків.

8. Ретельно планує роботу, але вміє перебудовуватись у змінній ситуації.

9. Завжди тактовний і витриманий.

Четверту частину “Емпатія” ми розкрили через показники:

1. Викликає у співбесідника бажання відповідати (допомогти).

2. Вміє викликати інтерес до своїх дій і вчинків, враховуючи почуття оточуючих.

3. Враховує вікові, статеві, професійні особливості оточуючих, здатний розуміти їхні труднощі.

4. Ніколи не нехтує очевидним інтересом оточуючих.

5. Проявляє зацікавленість до старанності оточуючих, співпереживає разом з ними.

6. Шанобливо вислуховує оточуючих, не перериває відповіді, у разі потреби тактовно спрямовує відповідь у потрібному напрямку.

7. Будує свої стосунки з оточуючими, враховуючи їх внутрішній стан.

П'ята частина “Товариськість” включала:

1. Демонструє особистий ентузіазм, захопленість.

2. Легко вступає в контакт з оточуючими і окремими громадянами.

3. Охоче вступає в контакт з колегами по службі.
 4. Проявляє чуйність та увагу щодо громадян, із зацікавленістю сприймає їхні проблеми.
 5. Володіє почуттям міри під час застосування будь-якого прийому психологічного, адміністративного чи педагогічного впливу.
 6. Вміє бачити оточуючих (натовп) у цілому та окремих громадян.
 7. Відчуває задоволення у спілкуванні з оточуючими.
- Шоста частина “Експресивність” містила:
1. Уміє впливати на оточуючих емоційною, грамотною мовою.
 2. Висловлює свої думки точно, образно, логічно.
 3. Уміє говорити експромтом.
 4. Керує своєю мімікою, жестами, уміє оцінити їх вплив на оточуючих.
 5. Може перевтілюватися, "відчуває партнера".
 6. Уміє дивитися на світ і на міліцейську службу очима оточуючих.
 7. Уміє діяти в непередбачених обставинах.
 8. Здатний захопити своїми ідеями оточуючих.

Наведена шкала давала можливість проводити не тільки самооцінку, а й оцінку емоційного стану курсанта-стажиста методом незалежних характеристик. Порівняння одержаних результатів давало змогу говорити про адекватну чи неадекватну самооцінку.

2.2.3. Уміння регулювати свої емоційні стани (володіння своїм голосом, мімікою, жестами). За допомогою карти спостережень та шкали самооцінки емоційного стану курсанта визначалися також і ці вміння. Так, 1-а частина “Зовнішній прояв дискомфорту” карти спостережень давала достатньо матеріалу для оцінки цієї ознаки, а також друга частина “Прояв бадьорості, життєрадісності, дружелюбності до громадян, які не є правопорушниками” та шоста частина “Експресивність” шкали самооцінки емоційного стану.

2.2.4. Наявність вольових якостей. Діагностику вольових якостей та їх властивостей ми проводили, застосувавши та переопрацювавши методику, запропоновану у збірнику “Учителю, володій собою!” [192]. Цей збірник розглядає питання, пов’язані з формуванням і розвитком професійної усталеності, зокрема, з психологічною усталеністю професійної діяльності вчителя.

Провідними вольовими якостями тут вважаються: цілеспрямованість, рішучість, сміливість, стриманість, самовладання, наполегливість, завзятість, самостійність та ініціативність. Кожна з вище перелічених якостей характеризується певними властивостями, кожна з властивостей оцінюється за методом полярних шкал від 3 балів до 0.

Загальна оцінка волі, як властивості особистості, здійснювалася на основі кожної якості волі як середнє арифметичне вольових якостей (див. Додаток А.4).

Наведемо приклад розгляду однієї з вольових якостей в єдності з її протилежністю:

Рішучість - нерішучість

Ця вольова якість характеризується такими властивостями:

уміння активно й швидко обирати мету діяльності	3 2 1 0	невміння активно й швидко обирати мету діяльності, прояв
уміння чітко конкретизувати мету на відповідні завдання	3 2 1 0	пасивності і повільності в цьому не вміння чітко конкретизувати мету на відповідні завдання
уміння швидко приймати рішення	3 2 1 0	невміння швидко приймати рішення, повільність, невпевненість
уміння добре продумувати свої дії	3 2 1 0	невміння добре продумувати свої дії
уміння своєчасно приймати рішення	3 2 1 0	невміння своєчасно приймати рішення, прийняття поспішних або запізнених рішень

Усі вище означені якості використовувались як при самооцінці курсантів-стажистів, так і для оцінки, яку давали курсантам викладачі, інші курсанти, наставники.

Крім того, при веденні щоденника стажування курсантам пропонувалося проводити аналіз утруднень в їх вольових зусиллях.

2.2.5. Швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників. За допомогою карти спостережень ми також визначали швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників. Так, 3-а частина “Дії в напружених ситуаціях” карти спостережень давала достатньо матеріалу для оцінки цієї ознаки. Дана ознака визначалася також під час виконання нормативів, наприклад, № 4 для пістолета Макарова “Підготовка до стрільби стоячи та проведення пострілу (швидкісна стрільба)” згідно з Курсом стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ. Оцінка “4” виставлялася при умові правильного виконання нормативу за 4 секунди, оцінка “3” виставлялася при виконанні нормативу за 5 секунд, оцінка “2” виставлялася при виконанні нормативу за 6 секунд, оцінка “1” виставлялася при виконанні нормативу за 7 секунд.

2.2.6. Професійна спрямованість особистості. Оскільки під професійною спрямованістю співробітника органів внутрішніх справ розуміють інтерес до професії міліціонера і схильність займатись нею, то насамперед ми діагностували наявність інтересу до правоохоронної діяльності. Для цього ми використали (відповідно перепрацювавши стосовно діяльності органів внутрішніх справ) методику діагностики придатності молоді до педагогічної діяльності, розроблену Р.І. Хмелюк [199].

2.2.7. Знання та вміння співробітника органів внутрішніх справ. При виставленні балів за ознакою "Знання та вміння співробітника органів внутрішніх справ" ми звертаємо увагу на те, що запропонована шкала відрізняється від звичайної 5-бальної системи оцінок, яку використовують у вищому навчальному закладі та школі. Найвищий бал - 4. 3 бали виставлялися за добрі знання і вміння, 2 бали - оцінка середніх знань і вмінь, 1 бал - оцінка низьких знань та умінь.

2.2.8. Задоволеність діяльністю. Для діагностики рівня задоволеності своєю службовою діяльністю ми використали методику "Логічного квадрату", модифікованого Н.В. Кузьміною [217]. Ця методика дає можливість виявити приховану позицію респондента, яку, можливо, він сам до кінця не усвідомлює.

Ми вважали за необхідне перевірити задоволеність діяльністю майбутніх офіцерів міліції після першого стажування на 2-ому курсі.

Різного ступеня задоволеності надають чисельні значення від +1 до -1.

- +1 - максимум задоволеності,
- +0,5 - задоволеність,
- 0 - непевне, байдуже ставлення,
- 0,5 - незадоволеність,
- 1 - максимум незадоволеності.

Загальний індекс задоволеності обчислювався за формулою:

$$I = \frac{a \times (+1) + b \times (+0,5) + c \times 0 + d \times (-0,5) + e \times (-1)}{N} \quad (2.1)$$

де а - загальна кількість максимально задоволених,

- b - " - задоволених,
- c - " - з непевним, байдужим ставленням,
- d - " - незадоволених,
- e - " - максимально незадоволених,

N=a+b+c+d+e - " - опитаних.

Чим ближче індекс задоволеності до 1, тим більший ступінь задоволеності своєю діяльністю він засвідчує.

Для з'ясування причин задоволеності використовувалася методика полярних шкал, з допомогою якої і визначався коефіцієнт задоволеності професією $KЗ$: $KЗ=A:B$, де A - загальна кількість позитивних відповідей для кожного пункту шкали, а B - загальна кількість негативних відповідей з цього ж пункту. Якщо $KЗ>1$, то дана причина істотна; якщо $KЗ<1$, то дана причина неістотна; якщо $KЗ=1$, то дана причина для групи нейтральна.

За допомогою коефіцієнта задоволеності також визначався рівень задоволеності правоохоронною діяльністю кожного співробітника органів внутрішніх справ.

Для цього загальну кількість позитивних відповідей за всією полярною шкалою ділили на загальну кількість негативних відповідей кожного респондента. Інтерпретація результатів: якщо $KЗ>1$, то рівень задоволеності вважали високим; якщо $KЗ<1$ (з точністю до десятих), то рівень задоволеності вважали середнім; нарешті, якщо $KЗ<<1$, то рівень задоволеності вважали низьким.

2.2.9. Уміння приймати правильні рішення у змінній, непередбаченій ситуації були діагностовані під час ситуаційно-рольових ігор, які були моделюванням досить складних екстремальних ситуацій (ситуаційно-рольові ігри описані у пункті 2.1.2). Оцінку при цьому за прийнятою чотирибальною шкалою давали інші курсанти (колеги по службі) та експериментатор.

2.2.10. Нормальна втомлюваність. Для дослідження цієї ознаки використовувався тест САН (самопочуття, активність і настрої). Ми виходили з того, що перемінні в навчальній та службовій діяльності стани складаються з трьох основних складових: самопочуття, активність і настрої. Ці три основні властивості функціонального стану можна охарактеризувати полярними оцінками "поганий-добрий", а між ними мислиться безперервна послідовність, яка легко членується і перетворюється на дискретну.

Вимірювання емоційних станів за тестом САН (див. Додаток Б) проводили за трьома основними аспектами - емоційним, фізіологічним, поведінковим. До категорії "самопочуття" належать характеристики, які відображають силу, здоров'я, втому, бадьорість, млявість. Характеристики швидкості, темпу руху, рухливості проходження функцій віднесені до категорії "настрої".

Під час аналізу функціонального стану можливе використання не тільки абсолютних величин оцінок самопочуття, активності, настрою, а і їх співвідношення. Так, наприклад, у людини, яка відпочила (тобто

в людини з нормальною втомлюваністю), усі три категорії стану оцінюються близькими числами; з наростанням втоми відбувається збільшення різниці між середніми оцінками самопочуття, активності, настрою за рахунок відносного зниження оцінки самопочуття й активності порівняно з настроєм.

2.3. Результати експериментального дослідження

Експеримент проводився на факультетах №№ 1 та 2 Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ, проте більше на факультеті №1 (на цьому факультеті для проведення експерименту були довільно вибрані 6 взводів), зокрема на цьому ж факультеті застосовувалися засоби позанавчальної роботи. Дані про рівні сформованості професійної усталеності курсантів до правоохоронної діяльності після проведення експериментальної роботи наведені в таблиці 2.2. Порівнюючи результати, отримані в контрольних та експериментальних взводах, необхідно констатувати, по-перше, те, що рівень професійної усталеності курсантів і контрольних, і експериментальних взводів не залишився на тому ж вихідному рівні, а значно підвищився; по-друге, усталеність курсантів експериментальних взводів формувалася набагато якісніше, ніж у курсантів контрольних взводів.

Як видно з таблиці 2.2, у курсантів експериментальних взводів усталеність у професійній діяльності в результаті формуючого експерименту стала значно вище, ніж у курсантів контрольних взводів. Особливо чітко це спостерігається по високому та низькому рівнях. Так, в експериментальних взводах кількість курсантів, які досягли високого рівня (43,1%), більш, ніж в 2 рази перевищує відповідну в контрольних взводах (20,6%). Низький рівень професійної усталеності складає 19,1% від загальної кількості в експериментальних взводах і 42,8% (більш, ніж у 2 рази) у контрольних. Отже, підтвердилася ефективність запропонованої нами методики формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ до правоохоронної діяльності.

На жаль, не вдалося добитися того, щоб усі курсанти експериментальних взводів досягли високого або середнього рівня професійної усталеності. Спостерігалось збільшення кількості курсантів, які досягли середнього рівня (37,8% - експериментальні групи, 36,6% - контрольні) – див. рис. 2.1.

Дані зрізу компонентів професійної усталеності у курсантів
після закінчення формуючого експерименту (у відсотках)

	К О М П О Н Е Н Т И									
	Впевненість у собі як співробітника кові органів внутрішніх справ		Відсутність емоційної напруженості, страху перед оточуючими громадянами		Знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ		Втомлюваність		Швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників	
	В З В О Д И									
Рівні	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К
Високий	35%	25%	66%	49%	43%	31%	2%	0	71%	43%
Середній	65%	62%	34%	40%	55%	48%	45%	45%	9%	20%
Низький	0	13%	0	11%	2%	21%	53%	55%	20%	37%
	Вміння приймати правильні рішення у нестандартних ситуаціях		Професійна спрямованість		Вміння регулювати свої емоційні стани		Задоволеність діяльністю		Наявність вольових якостей	
	В З В О Д И									
	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К
Високий	44%	25%	27%	14%	72%	45%	66%	34%	5%	0
Середній	13%	26%	69%	38%	27%	20%	6%	37%	56%	60%
Низький	43%	49%	4%	48%	1%	35%	28%	29%	39%	40%

Е – експериментальні взводи,

К – контрольні взводи.

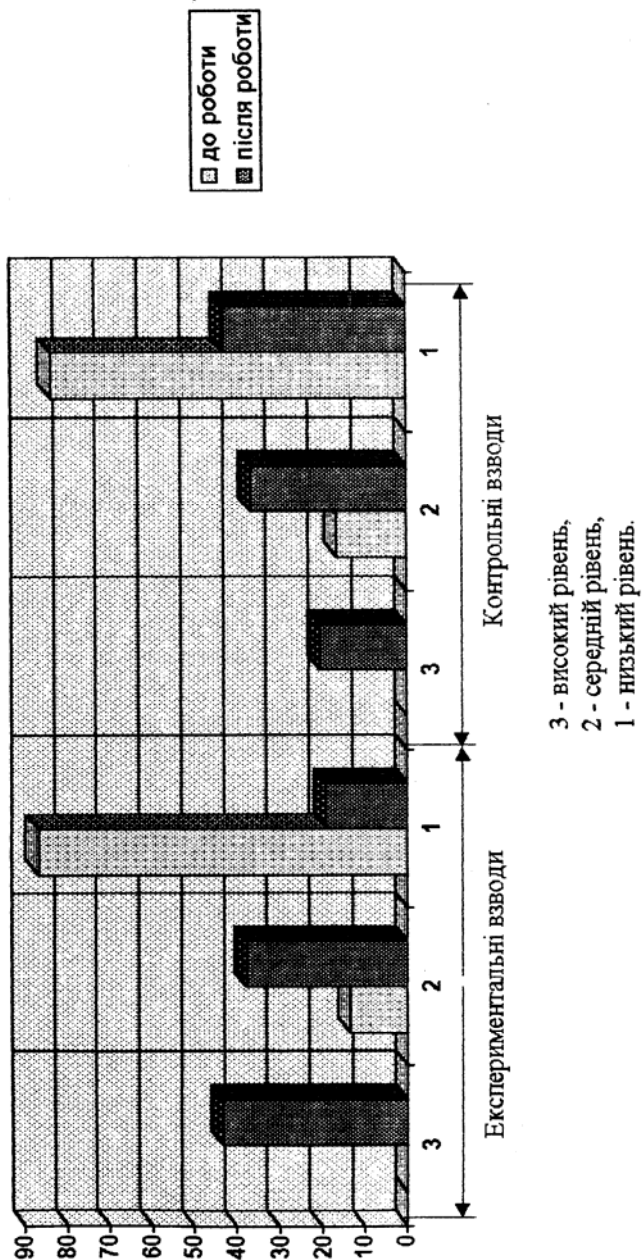

Рис.2.1. Порівняльні дані зрізів рівнів професійної усталеності курсантів до правоохоронної діяльності

Для більшої наочності та переконання результати формуючого експерименту подані на діаграмі (див. рис.2.1) у порівнянні з вихідними даними зі стану професійної усталеності курсантів. На осі Х розміщені високий, середній та низький рівні професійної усталеності курсантів експериментальних взводів (до початку експериментальної роботи і після неї) та окремо - контрольних взводів. На осі У – кількість курсантів (у %).

Діаграма переконливо свідчить, що формування ознак професійної усталеності курсантів має місце в усіх взводах, що відрізнялися методикою формування професійної усталеності. Проте в експериментальних взводах цей процес протікав більш ефективно, що дозволило їм за однаковий термін навчання досягти більш високих результатів.

Констатація змін у контрольних і експериментальних взводах, що спостерігалася за результатами діагностичних зрізів професійної усталеності, давала підставу ствердно відповісти на головне питання нашого дослідження: чи є запропоновані нами шляхи і методи навчально-виховної роботи достатніми для формування дослідних ознак. Проте вони не відповідали на інші запитання, вирішення яких є необхідним для збагачення теорії та практики професійної підготовки співробітника органів внутрішніх справ.

У першу чергу, нас зацікавило питання, які ознаки професійної усталеності формуються краще, а які гірше. Порівняльні дані наведено в таблиці 2.3.

Як видно з таблиці 2.3, найбільша кількість випробуваних в експериментальних взводах, які досягли високого рівня, відмічаються за ознаками: “Швидкість реакції на поведінку оточуючих і окремих правопорушників”(71%)“, “Задоволеність діяльністю”(66%), а також “Знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ” (43%) та “Уміння приймати правильні рішення в нестандартній ситуації” (44%).

Ці дані підтверджують ефективність роботи, яка проводилася з формування професійної усталеності курсантів. Також найбільша кількість випробуваних в експериментальних взводах, які досягли високого рівня, відмічається за ознаками: “Уміння регулювати свої емоційні стани”(72%), “Уміння не показати емоційної напруженості, страху”(66%), що також доводить ефективність експерименту, зокрема з регуляції емоційних станів.

У контрольних взводах, як засвідчує таблиця 2.3, найкраще виявилися сформованими такі ознаки професійної усталеності (за високим рівнем): “Уміння не показати емоційної напруженості, страху”(49%), “Уміння регулювати свої емоційні стани”(45%), “Швидкість реакції на поведінку оточуючих і окремих правопорушників”(43%)“, “Задоволеність діяльністю” (34%), а також “Знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ”(31%).

Таблиця 2.3

Дані зрізу ознак професійної усталеності курсантів після формуючого експерименту (у %)

О з н а к и														
Упевненість у собі як співробітників органів внутрішніх справ				Уміння не показати емоційної напруженості, страху				Знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ		Утомлюваність		Швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників		
В з в о д и														
Рівні		Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	
Високій		35%	25%	66%	49%	43%	31%	2%	0	71%	43%			
Середній		65%	62%	34%	40%	55%	48%	45%	45%	9%	20%			
Низький		0	13%	0	11%	2%	21%	53%	55%	20%	37%			
		Уміння приймати правильні рішення в нестандартних ситуаціях			Професійна спрямованість			Уміння регулювати свої емоційні стани			Задоволеність діяльністю		Наявність вольових якостей	
		В з в о д и												
		Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	
Високій		44%	25%	27%	14%	72%	45%	66%	34%	5%	0			
Середній		13%	26%	69%	38%	27%	20%	6%	37%	56%	60%			
Низький		43%	49%	4%	48%	1%	35%	28%	29%	39%	40%			

де Е – експериментальні взводи,

К – контрольні взводи.

За низьким рівнем найкраще були сформовані такі ознаки професійної усталеності: “Впевненість у собі як співробітників органів внутрішніх справ”(13% залишилися на низькому рівні), “Уміння не показати емоційної напруженості, страху”(11% залишилися на низькому рівні). Найбільш низькі результати для контрольних взводів за високим рівнем відмічаються по ознакам “Утомлюваність” (0%) та “Наявність вольових якостей”(0%), а за низьким рівнем - “Утомлюваність”(55%), “Уміння приймати правильні рішення у нестандартній ситуації” (49%), “Професійна спрямованість” (48%).

Найбільш низькі результати для експериментальних взводів відмічаються за ознаками “Утомлюваність” (лише 2% досягли високого рівня). До речі, для контрольних взводів це також характерно (ніхто не досяг високого рівня). Вважаємо, що ця ознака багато в чому залежить від анатомо-фізіологічних властивостей (зокрема, від властивостей нервової системи), які значно важче піддаються впливу. Проте і ці якості можуть бути змінені, вони також піддаються тренуванню, але часу для цього вимагається значно більше.

У таблиці 2.3 наведено процентні співвідношення.

Для більшої наочності результати експерименту з формування окремо всіх ознак професійної усталеності курсантів з урахуванням рівнів подані на діаграмі (див. рис.2.2). На осі X розміщено ознаки професійної усталеності курсантів експериментальних взводів, кожна з яких розбита на рівні (високий, середній та низький). На осі Y – кількість курсантів (у відсотках).

Проведена експериментальна робота в експериментальних взводах, як свідчить рисунок 2.2, значно збільшила правоохоронну спрямованість майбутніх офіцерів міліції (лише 4% залишилися на низькому рівні), знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ (лише 2% залишилися на низькому рівні), вміння регулювати свої емоційні стани (лише 1% залишилися на низькому рівні), впевненість в собі як співробітників органів внутрішніх справ та вміння не показати емоційної напруженості, страху перед оточуючими, правопорушниками (усі досягли середнього та високого рівнів).

Нам не вдалося домогтися того, щоб у всіх курсантів експериментальних взводів сформувався середній, не кажучи про високий, рівень професійної усталеності. Мабуть, це пов'язано з тим, що не всі, хто вступає до закладу освіти системи Міністерства внутрішніх справ пов'язують своє майбутнє з професією міліціонера.

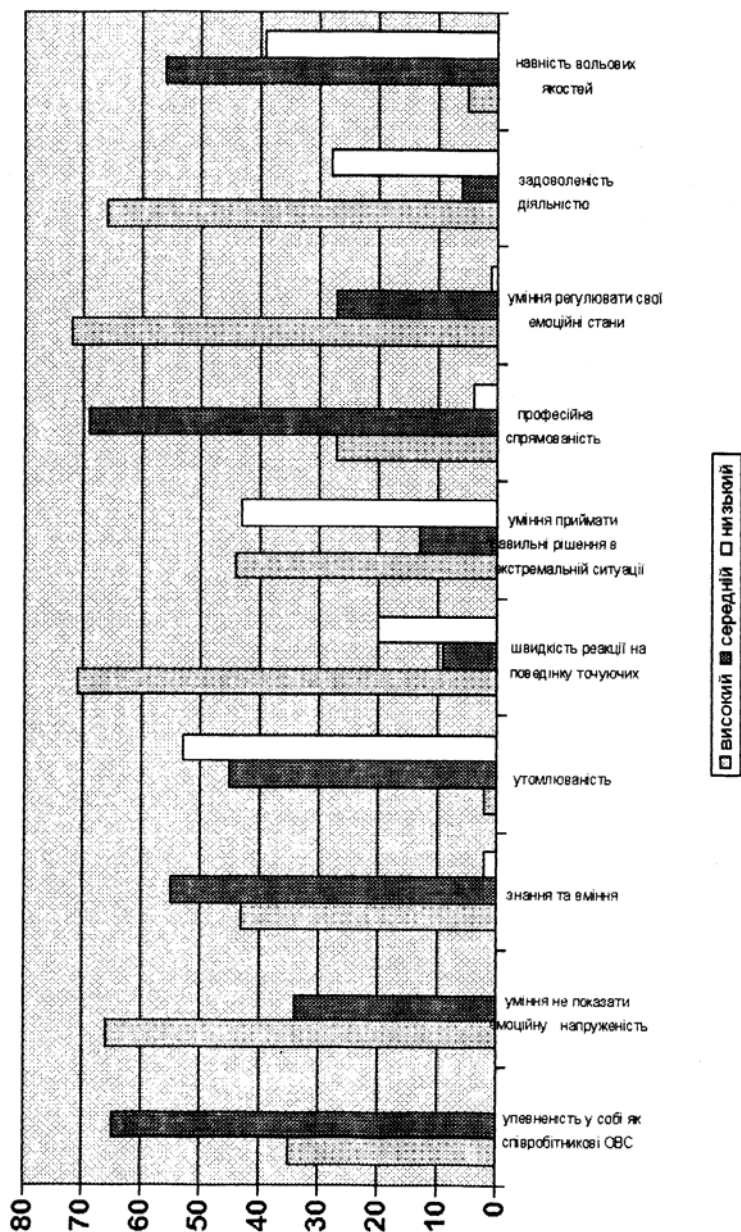

Рис.2.2 Діаграма заключного зрізу ознак професійної усталеності по закінченню експериментальної роботи (експериментальні взводи)

По-друге, нас цікавило, які відносини лежать в основі зв'язків ознак професійної усталеності. Для розв'язання цього завдання ми використали метод лінійного кореляційного аналізу. Дані узагальнених незалежних характеристик ознак професійної усталеності по закінченню експерименту у величинах коефіцієнта кореляції надані в Таблиці 2.4. Кореляційний аналіз результатів ми здійснювали за формулою Пірсона [31, С.107]:

$$r_{x_i y_i} = \frac{n \sum x_i y_i - (\sum x_i)(\sum y_i)}{\sqrt{[n \sum x_i^2 - (\sum x_i)^2][n \sum y_i^2 - (\sum y_i)^2]}} \quad (2.2)$$

де r – коефіцієнт кореляції між ознаками,

$\sum$ – знак суми,

n – кількість об'єктів спостереження,

x_i – низка числових даних однієї ознаки,

y_i – низка числових даних іншої ознаки,

$x_i y_i$ – добуток X та Y за рядками.

У результаті була побудована кореляційна матриця, яка наочно висвітлює наявні зв'язки (див. Таблиця 2.4). Перевіряючи емпіричне значення коефіцієнта кореляції на статистичну значущість, ми встановили, що позитивні значення коефіцієнта кореляції більші табличного (для 0,01) в усіх, (за винятком двох із 45 зв'язків) випадках, тобто в них кореляція між досліджуваними явищами є статистично значущою, суттєвою, реальною [180, С.144]. Кореляційна залежність означених нами ознак професійної усталеності вказує на правильний вибір показників цих ознак. Окрім цього, вона розкриває механізми формування професійної усталеності співробітника ОВС.

Кожна з виділених нами ознак професійної усталеності тісно пов'язана з іншими, визначає зміст цих інших ознак, що вказує на однорідність, гомогенність їх структур і що підтверджує наявність взаємних впливів ознак професійної усталеності.

Як видно з таблиці 2.4 найбільш тісні зв'язки відмічаються між умінням приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях та швидкістю реакції на поведінку оточуючих ($r \sim 0,62$). Швидкість реакції на поведінку оточуючих, окремих правопорушників тісно пов'язана з умінням регулювати свої емоційні стани ($r \sim 0,48$), з задоволеністю діяльністю ($r \sim 0,5$), з наявністю вольових якостей ($r \sim 0,49$). Відсутність емоційної напруженості багато в чому визначається наявністю вольових якостей ($r \sim 0,57$). У свою чергу, вміння регулювати свої емоційні стани дуже тісно пов'язані з задоволеністю діяльністю ($r \sim 0,35$) та наявністю вольових якостей ($r \sim 0,53$).

Матриця кореляційних зв'язків
ознак професійної усталеності

	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀
X ₁		+25,2	+24,6	+25,3	+56,3	+44,1	+25,5	+27,1	+25,8	+26,2
X ₂	+25,2		+20,3	+44,0	+29,3	+28,9	+29,2	+28,1	+26,4	+57,1
X ₃	+24,6	+20,3		+26,2	+26,1	+28,4	+26,8	+27,0	+25,8	+25,4
X ₄	+25,3	+44,0	+26,2		+25,9	+25,8	+25,8	+26,3	+42,2	+52,3
X ₅	+56,3	+29,3	+26,1	+25,9		+62,1	+31,2	+48,2	+50,0	+49,2
X ₆	+44,1	+28,9	+28,4	+25,8	+62,1		+26,6	+25,6	+50,4	+27,1
X ₇	+25,5	+29,2	+26,8	+25,8	+31,2	+26,6		+31,2	+25,2	+30,2
X ₈	+27,1	+28,1	+27,0	+26,3	+48,2	+25,6	+31,2		+35,3	+53,4
X ₉	+25,8	+26,4	+25,8	+42,2	+50,0	+50,4	+25,2	+35,3		+30,3
X ₁₀	+26,2	+57,1	+25,4	+52,3	+49,2	+27,1	+30,2	+53,4	+30,3	

Упевненість у собі як співробітникові органів внутрішніх справ найбільш пов'язана з умінням приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях ($r \sim 0,44$) та швидкістю реакції на поведінку оточуючих ($r \sim 0,56$). Нормальна втомлюваність багато в чому пов'язана із задоволеністю своєю професійною діяльністю ($r \sim 0,42$) та наявністю волевих якостей ($r \sim 0,52$). Уміння приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях тісно пов'язане з упевненістю у собі як представників влади ($r \sim 0,44$) та із задоволеністю своєю правоохоронною діяльністю ($r \sim 0,5$).

І тільки у двох випадках кореляційні зв'язки між ознаками професійної усталеності не дають нам змоги стверджувати про статистично доведену наявність кореляційних зв'язків: між знаннями, уміннями та відсутністю емоційної напруженості ($r \sim 0,2$), а також між знаннями, уміннями та впевненістю у собі як співробітникові органів внутрішніх справ ($r \sim 0,25$). На практиці кажуть про значущість кореляції в даних випадках. Проте ми встановили, що з іншими ознаками професійної усталеності ці три ознаки мають тісні статистично значущі кореляційні зв'язки.

Як видно із кореляційної матриці (Таблиця 2.4), майже всі коефіцієнти кореляції (за винятком двох) є статично значущими для даного масиву випробуваних, а це дає можливість говорити про взаємозв'язок і взаємозумовленість всіх ознак професійної усталеності.

При обчисленні індексу задоволеності в експериментальних взводах виявлено, що він становить 0,68, тобто індекс задоволеності наближений до +1, що вказує на досить високий ступінь задоволеності курсантів експериментальних взводів тими методами та прийомами, які ми застосовували в процесі формування професійної усталеності. У контрольних взводах індекс задоволеності становить лише 0,44, тобто в 1,5 рази менше.

Коефіцієнт задоволеності в експериментальних взводах дорівнює 14, а в контрольних – 2,8, що теж вказує на правильність обраних нами шляхів формування професійної усталеності.

Підсумком експерименту виступило стажування 4-го курсу Одеського інституту внутрішніх справ у практичних органах.

У курсантів експериментальних взводів, в яких проводилася цілеспрямована робота з формування професійної усталеності, більш швидко проходив процес адаптації до умов міліцейської служби: вони активніше приступали до роботи, легше проходив у них процес “входження” в колектив і встановлення контактів з оточуючими.

У курсантів цих взводів значно підвищилася зацікавленість до воєнної підготовки, з'явилася потреба в більш глибокій та вдумливій

роботі з книгою і нормативними актами, бажання тренувати дії в напружених ситуаціях у вільний час.

Професійний тренінг, на якому було сформовано уміння знаходити причинно-наслідкові зв'язки і залежності в навчально-професійних ситуаціях, допомагав курсантам на практиці аналізувати виникаючі важкі ситуації, оволодіти тактикою і стратегією психолого-педагогічного впливу, прогнозувати можливі результати впливу на особу, натовп.

Уміння регулювати свої емоційні стани допомагало миттю «зібратися» в екстремальній ситуації та правильно її розв'язати.

Як пояснив курсант Т., йому в екстремальній ситуації здається, що «...я вже не той зелений юнак, який тільки-но вдягнув міліцейську форму і навіть трохи соромиться її. Я відчуваю упевненість, що зможу розібратися в ситуації».

Курсант Ж.: описує: «Спершу – холодок по спині, питання типу: «Чому це трапилося саме зі мною?», але зразу після цього виникає впевненість у своїх діях. А наприкінці, після успішно виконаного завдання, - відчуваєш безмежну подяку викладачам за набуті знання і навички».

Отже, як впливає з наведених звітів, самі курсанти відмічали позитивні зміни, які виникали під час формування їх професійної установленості.

На думку компетентних суддів, - а такими були викладачі інституту, наставники на стажуванні, - у курсантів експериментальних взводів більшою мірою присутня була впевненість у собі як співробітників органів внутрішніх справ. Результати стажування у курсантів експериментальних взводів у цілому були кращими, ніж у контрольних взводах. За даними опитування у них більша частина отримували задоволення від спілкування з оточуючими, особливо коли могли хоч чимось допомогти потерпілим, і, взагалі, від правоохоронної діяльності. Прийоми і методи виховного та психологічного впливу у таких курсантів були різноманітнішими і цікавішими. Це не дивно, оскільки задоволеність правоохоронною діяльністю тісно пов'язана з вміннями приймати правильні рішення в нестандартних ситуаціях та вміннями регулювати свої емоційні стани, а також із швидкістю реакції на поведінку оточуючих (окремого правопорушника), а це, у свою чергу, тягне за собою потребу в збагаченні знаннями, пов'язаними з правоохоронною діяльністю. Цим і пояснюється той факт, що після закінчення стажування значно виростала зацікавленість курсантів як до методичної літератури із спеціальності, так і до психолого-педагогічної, зростало прагнення до самовиховання і самоосвіти.

У процесі систематичної роботи з формування ознак професійної усталеності одночасно йшло формування професійних здібностей, тому що розвиток професійного мислення, спостережливості, комунікативних і експресивних здібностей протікав шляхом тривалих тренувань, неодноразових вправ, шляхом навчання майбутніх співробітників органів внутрішніх справ умінню володіти своїм голосом, мімікою, регулювати свої емоційні стани тощо.

Отже, порівняльний аналіз експериментальних даних показав, що в результаті цілеспрямованої диференційованої роботи показники професійної усталеності поліпшуються і можливе досягнення більш високих рівнів її сформованості там, де така робота проводиться.

ВИСНОВКИ

Аналіз наявних у науковій літературі даних про професійну усталеність як складову соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ, а також вивчення і узагальнення різних компонентів у структурі підготовки співробітника органів внутрішніх справ, які впливають на його становлення як майстра своєї справи, дозволив визначити суть, структуру і критерії цієї усталеності.

Професійна усталеність як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ – це синтез властивостей і якостей особистості міліціонера, що дає можливість упевнено, самостійно, без емоційного напруження виконувати свою професійну діяльність у різних, часом непередбачуваних умовах упродовж всієї професійної діяльності з мінімальними помилками.

Структура професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості співробітника органів внутрішніх справ визначає: сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених ознак і включає: упевненість в собі як співробітників органів внутрішніх справ; уміння не проявляти емоційну напруженість і страх перед оточуючими громадянами, (правопорушниками); уміння регулювати свої емоційні стани; наявність волевих якостей; швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників; уміння приймати правильні рішення у нестандартних ситуаціях; професійну спрямованість; знання і вміння співробітника органів внутрішніх справ; задоволеність діяльністю; нормальну втомлюваність.

Були встановлені зв'язки між ознаками професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ, підтверджені даними кореляційного аналізу.

У результаті дослідно-експериментальної роботи були перевірені можливості цілеспрямованого формування професійної усталеності, на основі чого були висунуті науково-практичні рекомендації з удосконалення роботи, спрямованої на досягнення більш високих рівнів цієї усталеності.

Під час проведення дослідно-експериментальної роботи ми зіткнулися з цілим рядом труднощів. Так, наприклад, складовою частиною емоційної регуляції був психофізіологічний тренінг, який вимагає спеціальних лабораторних умов.

Не в усіх випробуваних вдалося сформувати високий або хоча б середній рівень розвитку професійної усталеності. Багато в чому це пов'язано з малоефективним відбором до вищих закладів освіти сис-

теми Міністерства внутрішніх справ, коли оцінюються здебільшого знання абітурієнтів, а не їх потенційні можливості у формуванні професійно-правової усталеності.

Проведене дослідження підтвердило висунуту гіпотезу: досягнення більш високих рівнів професійної усталеності в правоохоронній діяльності ставало можливим, коли враховувалися найбільш важливі умови формування професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ, що впливають на її формування: поглиблення змістового компонента навчального заняття; диференційований підхід до навчання курсантів; емоційну регуляцію діяльності курсантів; оволодіння курсантами оціночним компонентом та адекватним застосуванням його в напружених ситуаціях.

Ефективність процесу формування професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості у навчальних закладів освіти Міністерства внутрішніх справ буде залежати також від комплексного розв'язання всіх проблем навчально-виховної роботи з курсантами, зокрема від планового та цілеспрямованого прискорення адаптаційного процесу, що полегшує звикання, пристосування курсантів до нових умов життєдіяльності.

Дані експериментальної роботи дають змогу відмітити такі закономірності:

У процесі формування професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ особливу роль відіграє адаптаційний процес як першооснова процесу формування соціально-професійної зрілості. Також вагому роль відіграють професійні здібності, більш високий рівень їх розвитку достатньо забезпечує більш високий рівень цієї усталеності. Розвиток професійних здібностей у системі правоохоронної освіти служить передумовою професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ (курсанта), є визначним компонентом для оволодіння професійною майстерністю в процесі професійної діяльності.

Планове, систематичне використання різних завдань, ігор, вікторин, змагань тощо для формування компонентів професійних здібностей приводить до професійних умінь, оскільки в результаті такого тренінгу і вправ скорочується прихований період рефлексів, полегшується і здійснюється перемикання рефлексів та прискорюється утворення безумовних рефлексів. Це, у свою чергу, полегшує швидкість і точність реакції на мінливі умови зовнішнього середовища, забезпечує варіантність як поведінки співробітника органів внутрішніх справ, так і володіння ним своїми емоціями. Отже, у позитивний бік змінюється і рівень професійної усталеності в правоохоронній діяльності.

З метою ефективного формування професійної усталеності курсантів навчальних закладів освіти системи МВС був застосований комплекс методів, що утворив поетапну методику формування і підвищення рівнів цієї усталеності як складової соціально-професійної зрілості. Адаптаційний етап – це процес звикання, пристосування, який протікає в перші роки перебування колишнього старшокласника у вищому навчальному закладі “закритого” типу. Одним з найбільш важливих завдань на першому етапі формування професійної усталеності було формування у першокурсників професійно-правоохоронної спрямованості і, зокрема, такого її показника, як стійкий інтерес до професії міліціонера, а також прагнення до оволодіння спеціальними, юридичними, криміналістичними та іншими знаннями, прищеплення любові та пошани до нелегкої професії співробітника органів внутрішніх справ.

Другий етап процесу формування професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості курсантів вищих закладів освіти системи Міністерства внутрішніх справ – продуктивний, основою якого виступили заняття з вогневої підготовки. Метою цього етапу було: сформувати основи професійної усталеності у курсантів до майбутньої службової діяльності та домогтися підвищення рівня цієї усталеності.

Третій, репродуктивний етап формування професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості мав за мету випробувати сформовану професійну усталеність курсантів в умовах практичної служби органів внутрішніх справ та підвищити рівень цієї усталеності.

У результаті експерименту в курсантів експериментальних взводів професійна усталеність до правоохоронної діяльності зростає значно вище, ніж у курсантів контрольних взводів. І це за умови, що до проведення формуючого експерименту істотної різниці за вихідними рівнями професійної усталеності між цими взводами не встановлено. Так, в експериментальних взводах кількість курсантів, які досягли високого рівня (43,1%), більш, ніж у 1,5 рази перевищує відповідну в контрольних взводах (20,6%). Низький рівень формування професійної усталеності складає 19,1% від загальної кількості в експериментальних взводах і 42,8% (більш, ніж у 2 рази) в контрольних. За середнім рівнем істотної різниці немає.

Найкраще в результаті дослідно-експериментальної роботи формувалися такі ознаки професійної усталеності: “Уміння регулювати свої емоційні стани”, “Уміння не показати емоційної напруженості, страху”, “Знання та вміння співробітника органів внутрішніх справ”,

“Упевненість у собі як співробітникові органів внутрішніх справ” та “Професійна спрямованість”.

Перевіряючи емпіричне значення коефіцієнта кореляції між ознаками на статистичну значущість, встановлено, що позитивні значення коефіцієнта кореляції більші табличного (для 0,01) в усіх випадках, тобто у них кореляція між досліджуваними ознаками є статистично значущою, суттєвою, реальною. Виняток становлять два із 45 зв'язків. Найбільш тісні зв'язки відмічаються між умінням приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях та швидкістю реакції на поведінку оточуючих ($r \sim 0,62$). Вміння регулювати свої емоційні стани дуже тісно пов'язано з наявністю вольових якостей ($r \sim 0,53$). Відсутність емоційної напруженості також тісно пов'язана з наявністю вольових якостей ($r \sim 0,57$). Впевненість у собі як співробітникові органів внутрішніх справ найбільш обумовлена швидкістю реакції на поведінку оточуючих ($r \sim 0,56$).

Успішність формування професійної усталеності в курсантів під час навчання, так як і успішність їх діяльності під час проходження стажування, визначалася здебільшого такими рисами особи, як зібраність, наполегливість і завзятість, наявністю інших вольових якостей. Саме ці якості допомагали тим, у кого спершу спостерігався низький рівень професійної усталеності, проте курсант поставив собі за мету бути готовим до будь-якої напруженої ситуації (рівень правоохоронної спрямованості вище середнього).

У курсантів контрольних взводів, на думку компетентних суддів, виникало значно більше утруднень під час проходження стажування. Ці утруднення стосувалися не тільки проблем емоційної регуляції, але й різноманітності форм і методів впливу на оточуючих (правопорушників), самостійності прийняття різних рішень і розв'язання напружених ситуацій, зокрема пов'язаних з використанням вогнепальної зброї.

Індекс задоволеності та коефіцієнт задоволеності в експериментальних взводах набагато вищі, ніж у контрольних. Це доводить ефективність застосованих нами методів для формування професійної усталеності в курсантів.

Отже, в умовах навчання у навчальних закладах освіти системи Міністерства органів внутрішніх справ є можливість здійснювати роботу з цілеспрямованого формування в курсантів професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості до правоохоронної діяльності, зокрема на заняттях із вогневої підготовки.

Здійснене дослідження не претендує на повноту висвітлення всіх сторін процесу формування професійної усталеності курсантів до

правоохоронної діяльності. Складність проблеми диктує необхідність подальшого вивчення її в таких напрямках, як: визначення факторів і їх впливу на формування професійної усталеності як складової соціально-професійної зрілості курсантів до майбутньої службової діяльності; підготовка курсантів і жінок-курсанток до дій в екстремальних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. - Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1987. - 331 с.
2. Авдеев В.В. Психологические основы повышения эффективности деятельности работников органов внутренних дел в экстремальных ситуациях. - М.: РИО МВД, 1988. - 46 с.
3. Агапов И. Подготовка сотрудников охраны: психологический аспект // Телохранитель, 1996- №5. С. 51-56.
4. Азаров Ю.П. О мастерстве воспитателя. - М.: Знание, 1974. - 64 с.
5. Айзенк Г.С. Проверьте свои способности: Пер. с англ. А.Н.Лука и И.С.Хорола. - М.: Мир, 1972. - 173 с.
6. Акимова А.П. Формирование у студентов творческих умений решать педагогические задачи в области воспитания: Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01 - Л., 1972. - 203 с.
7. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. - М.: Наука, 1977. - 380 с.
8. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. - М.: Наука, 1980. - 197 с.
9. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. Избр. Труды. - М.: Наука, 1978, 400 с.
10. Артемьева Т.И. Методологический аспект проблемы способностей.-М.: Наука, 1977. - 184 с.
11. Афифи А., Эйзен С. Статистический анализ: Подход с использованием ЭВМ: Пер. з англ. - М.: Мир, 1982. - 488 с.
12. Ахтариева Л.Г. Особенности психологической подготовленности студентов к профессионально-педагогической деятельности: Дис... канд.пед.наук. 13.00.01 - Л., 1978. - 19 с.
13. Бандурка Л.Ф., Друзь В.А. Конфликтология: Учебное пособие для ВУЗов. - Харьков: Университет Внутренних дел. 1997. - 356 с.
14. Бандурка О.М. Основи управління в ОВС України (теорія, досвід, шляхи удосконалення).- Харків: Основа, 1996.- 400 с.
15. Бардинова В.Д. Формирование педагогического мастерства будущего учителя - воспитателя: Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01 - М., 1987. - 217 с.
16. Басин Ф., Рожнов В., Рожнова М. Некоторые вопросы эмоциональной напряженности // Коммунист, 1974.-№ 14.- С.60-70.

17. Битехтина Л.Д. Исследование зависимости поведения в экстремальных ситуациях от некоторых свойств личности: Дис... канд.психол.наук: 19.00.05 – М., 1971.-141 с.
18. Богданова В.А. Социально-психологические свойства личности: Уч. пос.- Л.: ЛГУ, 1983.- 89 с.
19. Бодалев А.Л. Личность и общение // Избранные произведения. - М.: Педагогика, 1983.- 271 с.
20. Божович М.И. Устойчивость личности. Процесс и условия ее формирования / 18-й психологический конгресс: симпозиум 35.- М.: Знание, 1966.
21. Борисова Л.Г. Молодой учитель: труд, быт, творчество.- М.: Знание, -1983.- 80 с.
22. Борисова Л.Г. Устойчивость учительских кадров села // Социально-экономическое развитие села и миграция населения: Сб. стат. под ред. Т.И.Заславской.- Новосибирск: Наука, 1972.- 317 с.
23. Брунер Дж. Психология познания: за пределами непосредственной информации: Пер. с. англ. – М.: Прогресс, 1977. 412 с.
24. Васильев Г.И. Особенности адаптации у курсантов вузов МВС: Дис... канд.пед.наук. 13.00.01– Одеса, 1997. – 186 с.
25. Василюк Ф.Е. Психологический анализ преодоления критических ситуаций: Дис... канд. психол. наук. 19.00.05 – М., 1981. – 148 с.
26. Виленский М.Я., Сафин Р.С. Профессиональная направленность физического воспитания студентов педагогических специальностей: Учебное пособие.– М.: Высшая школа, 1989. – 158 с.
27. Вогн. Дж. Объединение усилий полицейских органов в подборе кадров и их проверке // Сборник рефератов зарубежных публикаций. – 1979. № 46. – С.44; Police Chief. – 1979. - № 7. – Р. 28, 30-31.
28. Волков А.А. Психологическая подготовка слушателей рядового и младшего состава милиции в учебных центрах МВД, УВД: Дис... канд. психолог. наук. - М., 1987. – 181 с.
29. Волков И.П. Руководителю о человеческом факторе: Социально-психологический практикум. – Л.: Лениздат, 1989. – 221 с.
30. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В.Давыдова.- М.: Педагогика - 1991.-479 с.
31. Гласс Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. – М.: Прогресс, 1975.- 495 с.
32. Гоноволлин Ф.Н. Книга об учителе. – М.: Просвещение, 1965. – 260 с.

33. Горбов Ф.Д., Лебедев В.И. Психоневрологические аспекты труда операторов. – М.: Медицина, 1975. – 207 с.
34. Гришин Э.А. Теория и практика профессионально-этической подготовки учителя в системе высшего педагогического образования: Дис... д-ра пед.наук.: 13.00.01 –М., 1981. - 343 с.
35. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы. - М.: Наука, 1970.-276 с.
36. Деликатный С.К., Половникова Ж.Ю., Прыгунов П.Я. Основы профессиональной и психологической подготовки сотрудников личной охраны. Учебное пособие. К.: «Правда Ярославичів», 1998. - 548 с.
37. Деркач А.А. Состояние напряжённости в педагогической практике студентов и пути их регулирования // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. –М.: Просвещение, 1980. – С. 70.
38. Деркач А.А., Исаев А.А. Педагогика и психология деятельности организатора детского спорта. - М.: Просвещение, 1985. - 335 с.
39. Диагностика и регуляция эмоциональных состояний: Сборник материалов Всесоюзного симпозиума / Под ред. А.Я.Чебыкина. - М.: Знание, 1990. - 214 с.
40. Диагностика педагогических способностей учащихся: Методические рекомендации. Кировоград: Кировоградский гос. пед. институт им. А.С.Пушкина, - 1987. - 18 с.
41. Димура И.Н. Социально-педагогические условия формирования профессиональной устойчивости молодых учителей /на материале сельских школ/: Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01 - Л., 1990. – 227 с.
42. Дружинин В.Н. Психодиагностика общих способностей – М.: “Академия”, 1996. – 224 с.
43. Дурай-Новачова К.М. Формирование профессиональной готовности студентов к педагогической деятельности: Дис... д-ра пед.наук.: 13.00.01 - М., 1983. - 356 с.
44. Душков Б.А. Индустриально-педагогическая психология (труд, организация, управление): Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1981. – 208 с.
45. Дяченко В.І. Місце професійної усталеності в діяльності людини // Науковий вісник ПДПУ: Збірник наукових праць.- Одеса, 2001. - Випуск 9.- С.104-110.
46. Дяченко В.І. Умови формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи МВС у процесі вогневої підго-

- товки // Наука і освіта: Збірник наукових праць.- Одеса, 2002. - №2. - С.72-75.
47. Дяченко В.І. Ситуаційно-рольова гра на заняттях з вогневої підготовки як засіб формування професійної усталеності співробітника ОВС // Науковий вісник ПДПУ: Збірник наукових праць.- Одеса, 2002. - Випуск 4-5. - С.117-121.
 48. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности.-Минск.: Белорусский государственный университет, 1976.-175 с.
 49. Дьяченко М.И., Кандибович Л.А., Пономаренко В.А. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. – Минск: Изд-во БГУ, 1985.-206 с.
 50. Еремкин А.И. Педагогические основы междисциплинарного подхода в профессиональной подготовке учителя.: Дис... д-ра пед.наук.: 13.00.01 - Херсон, 1991. - 422 с.
 51. Заремба Г.Ф. К вопросу о роли некоторых эмоциональных состояний в профессиональной деятельности учителя // Студенческий коллектив и формирование личности будущего учителя. – М.: Изд-во МПГИ, 1981. – С. 42-50.
 52. Зуев И.П. Объективное и субъективное в познании и практической деятельности. - М.: Политиздат, 1969. - 132 с.
 53. Иванов В.П. Формирование личности офицера. - М.: Воениздат, 1986. – 160 с.
 54. Ительсон И.Б. Математические и кибернетические методы в педагогике. - М.: Просвещение, 1964. - 246 с.
 55. Казаченко М.П. Помехоустойчивость человека в экстремальных условиях деятельности: Автореф. дис... канд. психол. наук. 19.00.05 / Изд-во ЛГУ. – Л., 1977. - 23 с..
 56. Как овладеть педагогическим мастерством /Методические рекомендации / Авт.-сост. Н.В.Кухарев. –Гомель: Гомель обл. ИУУ, 1986. - 22 с.
 57. Кан-Калик В.А., Ковалев Г.А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования // Вопросы психологии.- 1985. - № 4. - С.9-16.
 58. Капская А.И. Формирование готовности студентов педвузов к исполнительско-речевой деятельности в системе профессиональной подготовки: Дис... д-ра пед.наук.: 13.00.01 - Киев, -1989. - 405 с.
 59. Каргиева З.К. Формирование профессиональной устойчивости студентов университета - будущих учителей: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 – Л., 1983. - 186 с.

60. Кац Г. Минимальные требования к профессиональной грамотности полицейских // Сборник рефератов зарубежных публикаций. – 1979. № 39. – С. 21.
61. Каширина Л.В. Электроэнцефалографические характеристики уровней напряжённости при оперативной умственной деятельности: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05 – М., 1979. – 145 с.
62. Кимбл Г. Как правильно пользоваться статистикой: Пер. с англ. - М.: Финансы и статистика, 1982. - 294 с.
63. Климов Е.А. Психология профессионала. – М.-Воронеж: Изд. “Институт практической психологии”, 1996. – 400 с.
64. Ковальчук Э.М. Формирование профессиональной устойчивости учащихся средних профессионально-технических училищ: Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01 - Киев, 1988. - 155 с.
65. Коган М.С. Человеческая деятельность / Опыт системного анализа. – М., 1974, с. 5.
66. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. – Минск: Изд-во БГУ, 1976. – 350 с.
67. Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
68. Кондрашова Л.В. Теоретические основы воспитания нравственно-психологической готовности студентов пединститута к профессиональной деятельности: Дис... д-ра пед.наук.: 13.00.01 -Кр. Рог, 1989. - 363 с.
69. Космолинский Ф.П. Эмоциональный стресс при работе в экстремальных условиях. – М.: Медицина, 1976, 191 с.
70. Круглова Н.Ф. Произвольная регуляция как средство повышения надежности деятельности при утомлении: Дис... канд. психолог. наук: 19.00.05. – М., 1979, 153 с.
71. Крылов Б.С. Полиция Великобритании: основные черты организации и деятельности. - М.: Высшая школа МВД, 1974. - 48с.
72. Крылов Б.С. Полиция США: основные черты организации и деятельности.-М.: Высшая школа МВД, 1972. - 77с.
73. Кубрякова Е.С. Нормативный аспект речевой деятельности / Отв. ред. Б.А.Серебренников. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
74. Кузьмин Е.С., Волков И.П., Емельянов Ю.Н. Руководитель и коллектив. - Л.: Лениздат, 1974. - 167 с.
75. Кузьмина Н.В. Основы вузовской педагогики. -Л.: ЛГУ, 1972. 311 с.
76. Кузьмина Н.В. Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности. - Л.: Изд-во Ленинверситета, 1967. - 183 с.

77. Кузьмина Н.В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся // Вопросы психологии, 1984. - № I. - С.20-26.
78. Кузьмина Н.В. Формирование педагогических способностей. - Л.: Изд-во Ленинверситета, 1961. - 98 с.
79. Кузьмина Н.В., Кухарев Н.В. Психологическая структура деятельности учителя: Тексты лекций. – Гомель: ГГУ, 1976. - 57 с.
80. Кулюткин В.Н., Сухобская Г. С. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся. - М.: Педагогика, 1971. - 111 с.
81. Курлянд З.Н. Развитие педагогических способностей студентов педвузов как средство совершенствования их профессиональной подготовки. – Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01 -Одесса, 1985. - 130 с.
82. Курлянд З.Н. Регуляция эмоциональных состояний студентов-практикантов // Эмоциональная регуляция учебной деятельности. - М.: МГПУ, 1987. - С.65-74.
83. Курлянд З.Н. Формирование и развитие профессиональной устойчивости учителя: Автореф. дис... д-ра пед. наук. 13.00.01 / МГПУ. - М., 1993.-30 с.
84. Курлянд З.Н. Професійна усталеність вчителя – основа його професійної майстерності: Навчальний посібник. Одеса: ОДП; 1985. – 161 с.
85. Курс стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України / Наказ МВС № 493 від 27 липня 1997 року. – К., 1997. – 37 с.
86. Лазарус Р. За границами возможного: Альманах необъяснимых явлений XX века: Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 1997. – 41 с.
87. Левитов Н.Д. О психологических состояниях человека. – М.: Прогресс, 1964. – 344 с.
88. Леонов А.А., Лебедев В.И. Психологические проблемы межпланетного полёта.- М.: Наука,- 1975, 248 с.
89. Леонова А.Б., Медведев В.И. Функциональные состояния человека в трудовой деятельности. - М.: Изд-во МГУ, 1981.- 110 с.
90. Леонтьев А.Н. О формировании способностей // Вопросы психологии, 1970. - № I. - С.7-17.
91. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - М.: МГУ, 1972. - 575 с.
92. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М.: Педагогика, 1991. – 295 с.

93. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. - М.: Педагогика, 1984. - 364 с.
94. Ломов Б.Ф. Человек и техника. Очерки инженерной психологии. – 2-ое изд., испр. и доп. - М.: Сов. Радио, 1966. - 464 с.
95. Лондон Д.М. Волевое развитие личности как фактор формирования призвания к педагогической деятельности: Дис... канд.психол.наук: 19.00.05. - М., 1979. - 166 с.
96. Лурия А.Р Основы нейропсихологии. М.: Изд-во МГУ, 1973. – 374 с.
97. Мажар Н.Е. О профессиональной устойчивости социально активной личности учителя // Формирование социально активной личности учителя. - М.: МГПИ, 1986. - С.92-95.
98. Мазуров С.И. О психической устойчивости человека в экстремальных ситуациях // Личность в системе общественных отношений. // Тезисы научных докладов психологов к VI съезду общества психологов СССР.-М. 1983, ч.I.-С.44-45.
99. Макаренко А. С. О взрыве // Избран. произвед. - К.: Радянська школа, 1984. - Т.3. - С.457-459.
100. Малеев В.А. Психофизиологическая саморегуляция. - Ростов-на-Дону, 1980.-89 с.
101. Марищук В.Л. К вопросу об эмоциональной устойчивости курсантов-лётчиков и возможности её совершенствования с применением средств физической подготовки: Дис... канд. пед.наук.: 13.00.01.-Л., 1964.-154 с.
102. Марищук В.Л., Платонов К.К., Плетницкий Е.А. Напряжённость в полёте. – М.: Воениздат, 1969. 117 с.
103. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. – М.: Политиздат, 1973. - Т. 20. - С.629-645.
104. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. - 253 с.
105. Мерлин В.С., Климов Е.А. Формирование индивидуального стиля деятельности в процессе обучения // Советская педагогика, 1967. - № 4. – С.110-118.
106. Методы педагогических исследований / Под ред. А.И.Пискунова, Т.В.Воробьева. – М.: Педагогика, 1979. – 256 с.
107. Механизмы и принципы целенаправленного поведения: Сб. статей / Под ред. П.К.Анохина. – М.: Наука, 1972. – 295 с.
108. Мороз А.Г. Профессиональная адаптация выпускников вуза: Дис... д-ра пед.наук.: 13.00.01 - Київ, 1983. - 455 с.
109. Моррис Х. Изучение лиц, поступающих на работу в полицию: собеседование и психологическое тестирование // Сборник ре-

- фератов зарубежных публикаций. – 1979. № 46. – С.43.
110. Наенко Н.И. О некоторых вопросах изучения психической напряжённости // Психологические вопросы становления профессионала. - М., 1976. - Вып. 2. - С. 86-88.
 111. Натанзон Э.Ш. Приемы педагогического воздействия. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Просвещение, 1972. - 215 с.
 112. Небилицин В.Д. К вопросу надёжности работы человека-оператора в автоматизированных системах // Вопросы психологии. – 1961. - № 6. - С.9-17.
 113. Немов Р.С. Психология. В трех книгах. Кн.1. Общие основы психологии. 2-ое издание. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – 576 с.
 114. Немов Р.С. Психология. В трех книгах. Кн.2. Общие основы психологии. 2-ое издание. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – 496 с.
 115. Общая психодиагностика. Учебное пособие / Под. ред. Бодалева А.А., Столина В.В. -М.: МГУ, 1987.- 304с.
 116. Овчинникова О.В., Насиновская Е.Е., Иткин Н.Г. Гипноз в экспериментальном исследовании личности. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 229 с.
 117. Огородников И.Т. Педагогика: Учебное пособие для студентов пед. институтов. – М.: Просвещение, 1968. – 374 с.
 118. Огурцов А.П., Юдин Э.Г. Деятельность // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1977. - т. 8. – С.180.
 119. Осадчая Т.В. Формирование профессиональной устойчивости учителя в процессе овладения приемами педтехники: Дис... канд. пед.наук.: 13.00.01 - Одесса, 1990. - 149 с.
 120. Осетров К.В. Структура психологической устойчивости оператора: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05. - М., 1987. - 193 с.
 121. Основы педагогического мастерства / Зязюн И.А., И.Ф. Кривонос, Н.Н.Тарасевич, Г.В.Брагина / Под ред. И.А. Зязюна. Учебное пособие. - М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
 122. Основы педагогического анализа: Учебное пособие. – Ярославль: ЯГПИ им. К.Д.Ушинского, 1985. – 86 с.
 123. Основы профессионального психофизиологического отбора / Ред. Ф.Н.Серков. - Киев: Наукова думка, 1987. - 241 с.
 124. Павлов И.П. Избр. произведения. М.: Медицина, 1951-52. - Т.3. - Кн.2. – 438 с.
 125. Панов В.Г. Опыт // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1977. - т. 18. – С. 463-464.

126. Папкин А.И. Личная безопасность сотрудников органов внутренних дел: Тактика и психология безопасной деятельности. - М., 1996.-244 с.
127. Педаяс М.Я. Профессиональное самочувствие как продукт взаимодействия учителя со средой. // Взаимодействие коллектива и личности в воспитании: Тезисы докладов. -Таллин: ТГПИ, 1982. - 158 с.
128. Петерсон И.Р. Педагогическая игра как средство формирования коммуникативных умений у будущих учителей: Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01 - Л., 1984. - 200 с.
129. Петровский А.В. Коллектив и личность // Практикум по психологии. – М.: Просвещение, 1972. – 149 с.
130. Пиз Аллан. Язык телодвижений. Как читать мысли других по жестам: Пер. с англ. Котляр Л.Е. - М.: АЙ-КНО. 1995. – 257 с.
131. Писаренко В.И. Роль психики в обеспечении эмоциональной устойчивости человека // Психологический журнал. - 1986. - Т.1. - № 1. - С. 62-76.
132. Платонов К.К. Вопросы психологии труда. – М.: Медицина, 1970. – 264 с.
133. Платонов К.К. Личность и труд. - М.: Мысль, 1965. -368 с.
134. Плиско В.И. Формирование у сотрудников устойчивого психомоторного состояния к внешним проявлениям опасности. - К.: РИО МВД Украины, 1991. -128с.
135. Подоляк Я.В. Практические вопросы военной психологии. - М.: Воениздат, 1987.- 151 с.
136. Подорга В.Я. Экспериментальное изучение влияния напряжённых ситуаций на групповую деятельность старшеклассников: Автореф. дис... канд. психол. наук. 19.00.05 / МГУ. – М., 1973. – С. 14-15.
137. Пономаренко В., Завалова Н. Готовность к опасности // Авиация и космонавтика. – 1970. - № 3. – С. 10-11.
138. Попов П.Г. Использование элементов актерской психотехники в деятельности сотрудников органов внутренних дел. - М.: А.П.О., 1992. - 41с.
139. Про міліцію. Закон Української Радянської соціалістичної Республіки // Відомості Верховної Ради України. – К. – 1991. № 4. Ст.20.
140. Проблемное обучение в специализированном вузе: Сб. научн.трудов / Под редакцией Л.М.Колодкина.- Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1985. –131 с.

141. Проблемы способностей: Сб. научн. тр. / Под ред. В.Н.Мясищева. - М.: АПН, 1962. - 308 с.
142. Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина. Курс лекцій./ Андросюк В.Г., Юхновець Г.О., Казміренко Л.І., Медведєв В.С./ – К. : МВС України та Українська Академія внутрішніх справ, 1995. – 111 с.
143. Профессиональная подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: Сб. научн. тр. / Под ред. В.А.Сластенина. - М.: Изд-во МГПИ, 1982. - 180 с.
144. Психологическая диагностика: Проблемы и исследования / Под ред. К.М.Гуревича. - М: Педагогика, 1981. - 232 с.
145. Психологическая устойчивость профессиональной деятельности. - Тезисы Всесоюзного семинара-совещания. - Москва-Одесса, 1984. - 204 с.
146. Психологические вопросы тренировки и готовности спортсмена к соревнованию: Материалы совещания / Под ред. П.А.Рудика. - М.: Физкультура и спорт, 1969. – 272 с.
147. Психологические особенности поведения работников милиции в конфликтных ситуациях: Научно-практическое пособие / Под ред. Г.Г.Романовича. – Мн., 1988. –66 с.
148. Психологические проблемы формирования педагогической направленности и педагогических способностей: Сб. научн. тр. / Под ред. В.А.Крутецкого. - М.: Изд-во МГПИ, 1982.-109 с.
149. Психологический словарь. 2-ое перераб и доп. / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
150. Психология и педагогика высшей военной школы. / В.И.Варваров, В.И Вдовюк, В.П. Давыдов и др. / Под ред А.В.Барабанщикова. – М.: Воениздат, 1989. – С. 89.
151. Пути и средства совершенствования психолого-педагогической подготовки студентов: Сб. научн. тр. - Ярославль: ЯрГУ, 1987. - 143 с.
152. Радул В.В. Соціальна зрілість молодого вчителя. – К., 1997. – 269 с.
153. Раченко И.П. НОТ учителя. Книга для учителя. - 2-е изд., перераб. и доп. -М.: Просвещение, 1989. – 237 с.
154. Реан А.А. Психологический анализ проблемы удовлетворенности избранной профессией // Вопросы психологии, 1988. № I. - С.83-88.

155. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций: Пер. с пол. / Общ. ред. О.В.Овчинниковой. – М.: Прогресс, 1979. – 392 с.
156. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. - М.: Изд-во АН СССР, 1957. - 328 с.
157. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М.: Учпедгиз, 1940. - 595 с.
158. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1976. - 416 с.
159. Руководство профессиональным становлением молодого учителя: Сб. научн. тр. / Редкол.: С.Вершловский и др. -М.: Изд. АПН СССР. 1985. - 108 с.
160. Русалов В.М. Новый вариант адаптации личностного теста ЕР // Психологический журнал. - 1987. – Т. 8. - № 1. -С. 113-126.
161. Самарин О.Е. Профессионально-психологическая устойчивость сотрудников ОВД и пути ее совершенствования: Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01.-М., 1980.-181 с.
162. Самошин А.И., Бочарова Э.Н., Агуринов Ю.В. Влияние стресса на уровень притязаний студентов // Вопросы психологии личности. / Под редакцией В.И.Селиванова. – Рязань, 1973. – С. 103-109.
163. Седов Л.А. Дифференциация социальная // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1977. - т. 8. – С.339.
164. Селье Г. Стресс без дистресса: Пер. с англ. / Общ. редакция Е.М.Крепса. - М.: Прогресс. – 1979. – 126 с.
165. Симченко Т.А. Проблемы профессиональной устойчивости рабочих кадров // Социально-экономические проблемы профессионально-технического образования. -Л.: ВНИИ ПТО, 1970. - 128 с.
166. Склонности и способности: Сб. научн. тр. / Под ред. В.Н.Мясищева. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. - 124 с.
167. Скородумов Н.М., Чугунова Э.С. Профессиональная устойчивость молодых рабочих. - М.: Высшая школа, 1969. - 80 с.
168. Сластенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки. - М.: Просвещение, 1976. - 160 с.
169. Сластенин В.А. Формирование социально активной личности учителя // Советская педагогика. - 1981. № 4. - С.76-84.
170. Сластенин В.А., Воликова Т.В., Люблинская А.А. Педагогика: Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1976. – 352 с.

171. Словарь иностранных слов. – М.: Изд-во сов. энциклопедия, 1964. – 784 с.
172. Словарь-справочник по психологической диагностике / Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М./ Отв. ред. Крымский С.Б. -Киев: Наукова думка, 1989. - 200 с.
- 173.Словник української мови. В 11 томах. / Ред. колегія: І.К.Білодід, А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка. Т. II, 1971. - 550 с. Т. IV, 1973. - 840 с. Т. IX, 1978. - 916 с.
174. Советская военная энциклопедия: в 8 томах, 2-ое изд. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1990. – 543 с.
175. Сосновский Б.А. Корреляция и коэффициент корреляции. Линии регрессии // Лабораторный практикум по общей психологии: Учебно-методическое пособие. – М.: Просвещение; 1979. – 154 с.
176. Спирин Л.Ф. Формирование общепедагогических умений учителя: Дис... д-ра пед.наук. 13.00.01- М., 1980. - 585 с.
177. Способности и интересы / Под ред.Н.Д.Левитова и В.А.Крутецкого. - М.: АПН, 1962. - 307 с.
178. Страхов И.В. Психология педагогического такта. - Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1966. - 279 с.
179. Суворова В.В. Психофизиология стресса. – М.: Педагогика, 1975. – 208 с.
180. Суходольский Г. В. Основы математической статистики для психологов. - Л.: Изд. ЛГУ, 1972. - 429 с.
181. Таннехилл Р.Л. Повышение образовательного уровня полицейских – гарантия улучшения их взаимоотношений с населением (Police Chief, 1980. № 11. С..7-8).
182. Тарасенко Л.В. Формирование идейной устойчивости старшеклассников в общественно-политической деятельности: Дис... канд. пед.наук. 13.00.01 - Киев; 1990. - 181 с.
183. Теплов Б.М. Избранные труды: в 2-х томах. Т.1. – М.: Педагогика, 1985. - 329 с.
184. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. - М.: АПН, 1961. - 536 с.
185. Томилова Г.А. Содержание и методика формирования профессиональной педагогической направленности у студентов университета. - Томск: Изд-во Томского университета, 1978.-128 с.
186. Турчанинова В.И. Обучение технике общения как средство повышения готовности студентов педвуза к профессиональной деятельности: Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01 - М., 1988. -158 с.

187. Турченко В.Н., Борисова Л.Г. Социально-педагогические проблемы учительского труда. - М.: Знание, 1975. - 64 с.
188. Тышкова М. Исследование устойчивости личности детей и подростков в трудных ситуациях // Вопросы психологии. -1987. - № 1 - С.15-20.
189. Узнадзе Д.Н. Основные положения теории установки. - Тбилиси: 1961, С.178.
190. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. - М.: Наука, 1966. - 253 с.
191. Ученые записки Ленинградского университета. Экспериментальная прикладная психология. - Л.: ЛГУ, 1971. - Вып. 4. - 108 с.
192. Учитель, владей собой! Формирование психологической устойчивости профессиональной деятельности учителя как одной из характеристик человеческого фактора. Методические рекомендации. / Р.И.Хмелюк, А.А.Востриков, Г.А.Нагорная, З.Н.Курлянд. – Одесса: ОГПИ, 1986. – 75 с.
193. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания // Собр. соч. в 11 томах. – Т.3. – М.-Л.: Педагогика, 1948. –527 с.
194. Фетискин Н.П. О повышении эффективности психодиагностики эмоциональных состояний // Диагностика и регуляция эмоциональных состояний: Сб. материалов Всесоюзного симпозиума. М., 1990. - С.136-137.
195. Филатова-Шуева М.М. Готовность к экстремальным действиям (бдительность) в трудовой деятельности оператора: Дис... канд. психол. наук. .19.00.05 – Нальчик, 1969. – 171 с.
196. Философский словарь. Под ред. М.М.Розенталя и П.Ф.Юдина. – М.: Политлитература, 1963. – С. 429-430, 545 с.
197. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. –574 с
198. Фурман А.В. Влияние особенностей проблемной ситуации на развитие мышления учащихся // Вопросы психологии. - 1985.- № 2. - С. 18-21.
199. Хмелюк Р.И. Диагностика профессиональной пригодности молодежи к работе учителя // Советская педагогика, 1971. - № 8. - С.75-80.
200. Хмелюк Р.И. Формирование гражданской зрелости студенческой молодежи. - К.-Од., 1978. – 138 с.
201. Хмелюк Р.И. ПрофорIENTATION и профотбор молодежи в педвузы как предпосылка психологической устойчивости деятельности учителя // Психологическая устойчивость профессиональной деятельности. - М.-Одесса, 1984. - С.176-178.

202. Хмелюк Р.И. Профотбор и первоначальная подготовка студентов педагогических институтов: Дис... д-ра пед. наук.: 13.00.01 - Л., 1973. - 515 с.
203. Хмелюк Р.И., Казанжи Ф.И., Курлянд З.Н. Психолого-педагогические условия сокращения периода профессиональной адаптации выпускников педвузов // Теоретико-методологические и прикладные проблемы развития единой системы непрерывного образования: Матер. конф. / Редкол.: Б.С.Гершунский и др. - М., изд. АПН СССР, 1990. - II ч. -С.187-191.
204. Хмелюк Р.И., Курлянд З.Н., Нечаева Л.В. Удовлетворенность деятельностью учителя как один из показателей его эмоционального состояния // Диагностика и регуляция эмоциональных состояний. - М., 1990. - С. 87-91.
205. Хмелюк Р.И., Курлянд З.Н., Шевченко Н.А. Эмоциональная регуляция как компонент психологической устойчивости деятельности учителя // Эмоциональная регуляция учебной деятельности. - М., 1987. - С.74-84.
206. Хозяинов Г.И. Основы, сущность и уровни педагогического мастерства // Моделирование и творчество. - М.: Знание, 1987. - С. 34-71.
207. Чебыкин А.Я. Эмоциональная регуляция учебной деятельности: Автореф. дис... д-ра психол.наук: 19.00.05 / МПГУ. - М., 1991. - 31 с.
208. Чистякова Т.А. Социально-педагогические условия подготовки молодого учителя к поведению в сложной воспитательной ситуации: Дис... канд.пед.наук.: 13.00.01 - Л., 1983. - 157 с.
209. Чудновский В.Э. Нравственная устойчивость личности: Психологическое исследование. - М.: Педагогика, 1981. — 208 с.
210. Цуканова Е.В. Психологические трудности межличностного общения. - Киев: Вища школа, 1985. - 157 с.
211. Шадриков В.Д. О содержании понятий "способности" и "ода-ренность" // Психологический журнал. - 1983.-№ 5. - С.3-10.
212. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. - М.: Наука, 1982. - 185 с.
213. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека: Уч.пособие, 2-ое изд., перераб. И доп.. -М.: Логос, 1996. — 320 с.
214. Шайхтдинов Р.З. Исследование волевых усилий в связи с особенностями преодоления трудностей: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05. - Тбилиси, 1979. — 176 с.

215. Шведин Б.Я. Влияние психической напряжённости на деятельность вахтенного офицера: Дис... канд. психол. наук. 19.00.05. – М., 1982. – 184 с.
216. Ширшов В.Д. Педагогические факторы формирования коммуникативности у студентов пединститута: Дис... канд.пед. наук.: 13.00.01 - Челябинск, 1985. - 195 с.
217. Шкалы для анализа деятельности педагогов. Методические рекомендации / Сост. Кузьмина Н.В. - Л., 1975. - 12 с.
218. Шубина Л.С. Проблема адаптации при подготовке к учительской деятельности: Дис... канд.пед.наук. 13.00.01. - Пермь, 1978. - 167 с.
219. Щербаков А.И. Совершенствование системы психолого-педагогического образования будущего учителя // Вопросы психологии. - 1981. - № 5. - С.13-21.
220. Эмоциональная регуляция учебной деятельности: Сб. материалов Всесоюзной конференции. - М., 1987. - 272 с.
221. Яворська Г.Х. Теоретичні засади професійної зрілості майбутніх співробітників правоохоронних органів. // Вісник ОІВС: Збірник наукових праць. – Одеса, 1999. – № 2. – С. 193-197.
222. Яворська Г.Х. Адаптація курсантів до навчально-виховного процесу як фактор формування соціально-професійної зрілості.// Гуманітарна освіта: Збірник наукових праць. – К.-Херсон, 2000. С.173-180.
223. Яворська Г.Х. Професійна зрілість майбутнього працівника міліції. // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д.Ушинського: Збірник наукових праць. – Одеса, 2001. – Випуск 6. – С. 42-47.+
224. Alexader R.J., Graft M. Cange in Teacher Education. Kansas City, 1984. - 210 p.
225. Axelrod S. Behaviour Modification for the Classroom Teacher. New York, 1977. – 177 p.
226. Danziger K. Interpersonal Commucations. N.Y.: Pergamon Press Ins., 1976. XXII. – 238 p.
- 227.V. Leonard. Police Organization and Management, Brooklin, 1951, 123 p.
228. Smith H.C. Sensitivity Training. N.Y. etc., 1973. – 371 p.

Додатки

Додаток А

АНКЕТИ

А.1

Тема: “Професійна усталеність співробітника ОВС”.

Мета: виявити проблеми, пов’язані з професійною усталеністю співробітника ОВС.

Результати анкетування будуть проаналізовані та враховані в навчальному процесі.

Правила заповнення анкети

У верхньому правому кутку кожного аркуша поставте номер Вашого взводу. Анонімність гарантується. Підкресліть те, що найбільш відповідає Вам.

Анкету заповнюйте, будь ласка, акуратно, розбірливим почерком і, головне, відверто. Дякуємо Вам!

Питання

1. Як оцінюєте свої успіхи в праці за останнім місцем роботи до вступу в ОІВС: 5 4 3 2 1 ?
2. Скільки разів Ви поміняли місце роботи: 4 та більше разів, 3, 2, 1, 0 та з яких причин? _____
3. Хто є фактично головою у Вас в сім’ї: Ви, Ваша дружина, Ваш батько, Ваша мати, мати чи батько Вашої дружини (підкресліть)?
4. Хто за професією, спеціальністю, посадою Ваш найближчий друг?
5. Ваше хобі, найулюбленіше заняття?
6. Чи читаете Ви літературу: запоем, читаю, рідко, ні.
7. Якій літературі Ви віддаєте перевагу (поезія, проза, військова, детективна, історична) ?
8. Хто Ваш улюблений літературний герой?
9. Який Ваш найулюбленіший предмет у школі (училищі) та у внз?
10. Чи вважаєте ви необхідним і обов’язковим для співробітника ОВС зайняття спортом: так, не знаю, ні.
11. Яким видом спорту Ви займаєтеся регулярно?
12. Який спортивний розряд ви маєте та з якого виду?
13. Як Ви ставитеся до бойової зброї: люблю, байдуже, не люблю, боюсь?
14. Чи берете участь у громадському житті: активно, посередньо, ні.
15. Як Ви ставитеся до участі в художній самодіяльності: дуже позитивно, позитивно, ніяк, негативно.
16. Чи є її учасником: активний учасник, посередній, ні.
17. Чи вважаєте себе вживчивим у колективі: так, не знаю, ні.

18. Які якості Вам найбільш подобаються в людях? Які найбільш не подобаються?
19. У чому Ви бачите головну мету і сенс свого життя?
20. На кого з відомих Вам знаменитих людей, реальних героїв Ви хотіли б бути схожим? _____
21. Як Ви ставитеся до професії юриста: дуже позитивно, позитивно, ніяк, негативно.
22. Що Вам найбільш подобається в міліцейській службі?
23. Що в ній не подобається?
24. Хто рекомендував Вам піти на службу в ОВС?
25. Що спонукало Вас піти на службу в ОВС?
26. На які пільги і послаблення для співробітників ОВС Ви розраховуєте? _____
27. Як довго (скільки часу) Ви маєте намір прослужити в ОВС: 20 і більше років, до 5 р., до 3 р., до 1р.
28. У чому Ви бачите головну мету і призначення ОВС?
29. Як Ви ставитеся до вимог дисципліни: дуже позитивно, позитивно, ніяк, негативно?
30. Як Ви сприймаєте критику і зауваження на свою адресу: дуже позитивно, позитивно, ніяк, негативно?
31. Чи вважаєте Ви припустимим, коли громадянин робить зауваження співробітнику ОВС: так, все рівно, ні?
32. Чи вважаєте Ви нормальним звернення співробітника ОВС до правопорушника на "ти": так, все рівно, ні?
33. Як Ви поведете себе як співробітник ОВС, коли виникне необхідність припинити протиправні дії когось із ваших родичів або друзів: а) припиню, б) пройду мимо, в) стану на його захист.
34. Чи втрутитесь Ви як співробітник ОВС для припинення правопорушення, якщо:
 - знаходитесь поза службою, але у формі - так, ні;
 - знаходитесь поза службою, але в цивільному одязі - так, ні.
35. Чи вважаєте Ви себе здатним швидко приймати вірне рішення в складній ситуації: так, не знаю, ні.
36. Як Ви ставитеся до своїх недоліків: намагаюся виправити, вважаю їх несуттєвими, намагаюся не помічати, мирюсь.
37. Як Ви ставитеся до осіб, що вживають спиртні напої: позитивно, ніяк, негативно.
38. Чи вживаєте Ви спиртні напої: міцні, міцне вино, сухе вино, пиво... чи ні?
39. Як часто Ви вживаєте спиртні напої: щоденно, щотижня, щомісячно, тільки на свято, ніколи?

40. Чи вийдете Ви вранці на службу, якщо ввечері вжили спиртні напої: так, не знаю, ні.
41. Чи готові Ви беззаперечно виконувати вимоги Присяги, статутів, наказів: так, не знаю, ні.
42. Чи вважаєте Ви припустимим незначні відхилення від цих вимог: так, ні.
43. Як Ви переносите життєві негаразди і складні ситуації: а) спокійно, б) стійко, в) розгублюєтеся, г) потребуєте моральної підтримки (добре слово), д) відступаєте перед труднощами, е) намагаєтеся їх обійти, є) намагаєтеся їх подолати.
44. Як Ви вчините, якщо в перші ж місяці роботи служба здається Вам надто важкою, яка буде вимагати великої віддачі сил, часу, великого нервового напруження, буде надмірно насичена неприємними для Вас ситуаціями: а) звільнюся, б) працюватиму аби як, в) звернуся по допомогу до старших колег, г) долатиму труднощі сам.
45. Вважаєте Ви можливим Ваш від'їзд у довготривале відрядження, коли захворів хтось із Ваших рідних (батьки, дружина, діти): так, не знаю, ні?
46. Чи може стати причиною Вашого небажання продовжувати службу в ОВС необхідність тривалого проживання поза сім'єю: так, не знаю, ні.
47. Як Ви ставитесь до необхідності нести службу у вихідні та святкові дні, вночі, більше 8-ми годин: а) позитивно, бо це необхідно; б) ніяк, щоб тільки більшим відшкодували; в) негативно.
48. Чи мрієте Ви домагатися просування по службі: так, ні, як вийде за обставинами.
49. Які, на Ваш погляд, особливі особисті права і переваги перед іншими громадянами має співробітник ОВС? _____
50. Якими особливими правами наділили б співробітника ОВС особисто Ви? _____
51. Чи мали Ви родичів чи друзів серед співробітників ОВС до вступу до ОІВС: так, ні.

Додаток А.2

Тема: “Професійна усталеність співробітника ОВС”.

Мета: виявити проблеми, пов'язані з професійною усталеністю співробітника ОВС.

Результати анкетування будуть проаналізовані та враховані в навчальному процесі.

Правила заповнення анкети

У верхньому правому кутку кожного аркуша поставте номер Вашого взводу. Анонімність гарантується. Анкету заповнюйте, будь ласка, акуратно, розбірливим почерком і, головне, відверто. Дякуємо Вам!

Вам пропонується за порядком значущості проранжирувати такі ознаки (відмітити цифрою 1 ознаку, яка найгірше всього формується під час навчання у взні, на Ваш погляд, і т. д., відповідно, числом 10 буде відмічена ознака, яка найкраще формується під час навчання у взні):

- упевненість у собі як співробітнику органів внутрішніх справ, що стоїть на сторожі Закону, громадського порядку;
- уміння не показати емоційної напруженості, страху перед оточуючими громадянами;
- уміння регулювати свої емоційні стани (володіння своїм голосом, мімікою, жестами);
- наявність вольових якостей;
- швидкість реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників;
- уміння приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях;
- професійна спрямованість на захист інтересів громадян та суспільства);
- знання та вміння співробітника органів внутрішніх справ;
- задоволеність діяльністю;
- нормальна втомлюваність.

А.3

Тема: “Професійна усталеність співробітника ОВС”.

Мета: виявити проблеми, пов'язані з професійною усталеністю співробітника ОВС.

Результати анкетування будуть проаналізовані та враховані в навчальному процесі. Підписувати анкету не обов'язково. Анонімність гарантується.

Правила заповнення анкети

У верхньому правому кутку листа поставте номер Вашого взводу.

Уважно прочитайте питання (декілька разів), виберіть відповідь (можна декілька відповідей), що найбільше підходять, на Вашу думку, і обведіть відповідну букву (або декілька букв).

Якщо у Вас є особлива думка, то напишіть.

Анкету заповнюйте, будь ласка, акуратно, розбірливим почерком і, головне, щиро. Дякуємо Вам!

П и т а н н я

1. Чи відчували Ви задоволеність від своєї службової діяльності під час стажування?

- а) так, б) ні; в) так і не зрозумів;
- А. максимум задоволеності,
- Б. максимум незадоволеності,
- В. незрозуміле, байдуже ставлення,
- Г. незадоволеність,
- Д. задоволеність.
- 2. Які емоції переважали у Вас під час стажування?
- а) захоплення; б) розпач; в) бридливість; г) задоволення; д) безсилля;
- е) обурення; ж) гордість.
- 3. Чи володієте Ви прийомами саморегуляції, самоконтролю?
- а) так; б) ні.
- 4. Чи впевнені Ви в собі як співробітнику ОВС?
- а) так; б) ні; в) не дуже.
- 5. Які якості, властивості забезпечують професійну усталеність співробітника ОВС? (респондент описує власноруч)
- 6. Якими якостями і властивостями, необхідними для успішної діяльності співробітника ОВС, володієте Ви? (респондент описує власноруч)
- 7. Чи займаєтеся Ви спеціальним самовихованням для діяльності в ОВС?
- а) так; б) ні.
- Ситуація: Ви озброєні, за викликом прибуваєте на місце пригоди. Вас зустрічає чоловік з мисливською рушницею в руках.
- 8. Які відчуття охоплюють або можуть охопити Вас у подібних ситуаціях?
- а) страх, б) нетерпіння, в) непевність, г) упрівають руки,
- д) голова перестає міркувати, е) якщо інші відчуття, то напишіть: _____
- 9. Що здається Вам при цьому?
- а) що це відбувається не з Вами,
- б) що Ви на сцені, усі глядачі спостерігають за Вами,
- в) Ваше особисте уявлення: _____
- 10. Що допомагає або може допомогти, на Вашу думку, Вам вийти з подібної ситуації?
- а) набуті на заняттях з вогневої підготовки вміння і навички;
- б) знання статтей 15 і 15¹ Закону України “Про міліцію”;
- в) якщо у Вас особиста думка, напишіть: _____
- 11. Як Ви вважаєте, над чим Вам ще необхідно попрацювати, щоб правильно вирішити подібну ситуацію?
- а) тренувати свою витримку, вміння володіти собою;
- б) частіше тренуватися в подібних ситуаціях на заняттях з вогневої підготовки;
- в) краще вивчити статті 15 і 15¹ Закону України “Про міліцію”;
- г) якщо у Вас особиста думка, напишіть: _____

А.4

Тема: “Професійна усталеність співробітника ОВС”.

Мета: виявити наявність вольових якостей та оцінити їх.

Результати анкетування будуть проаналізовані та враховані в навчальному процесі.

Правила заповнення анкети

У верхньому правому кутку кожного аркуша поставте номер Вашого взводу. Анонімність гарантується.

Дайте оцінку своїм вольовим якостям, обвівши на шкалі цифру між протилежними по змісту характеристиками (в тому місці, яке в найбільшій мірі відповідає Вашим якостям). Оцінки даються за чотирибальною шкалою: 3 - висока вираженість уміння; 2 - середня; 1 – слабка. 0 – уміння відсутнє. Анкету заповнюйте, будь ласка, акуратно, розбірливим почерком і, головне, відверто. Дякуємо Вам!

Рішучість - нерішучість

уміння активно й швидко обирати мету діяльності	3 2 1 0	невміння активно й швидко обирати мету діяльності, прояв пасивності і повільності в цьому
уміння чітко конкретизувати мету на відповідні завдання	3 2 1 0	невміння чітко конкретизувати мету на відповідні завдання
уміння швидко приймати рішення	3 2 1 0	невміння швидко приймати рішення, повільність, невпевненість
уміння добре продумувати свої дії	3 2 1 0	невміння добре продумувати свої дії
уміння своєчасно приймати рішення	3 2 1 0	невміння своєчасно приймати рішення, прийняття поспішних або запізнених рішень.

Цілеспрямованість - безцільність

уміння чітко конкретизувати мету на відповідні завдання	3 2 1 0	невміння чітко конкретизувати мету на відповідні завдання
уміння бачити головне в своїй роботі	3 2 1 0	невміння бачити головне в своїй роботі
уміння йти до мети, незважаючи на перешкоди	3 2 1 0	невміння йти до мети, сили розпилюються на другорядне
уміння не відволікатися побічними проблемами	3 2 1 0	невміння не відволікатися побічними проблемами

Ініціативність - безініціативність

уміння швидко знаходити потрібне рішення	3 2 1 0	невміння швидко знаходити потрібне рішення
уміння пропонувати нові форми і методи роботи	3 2 1 0	невміння бачити в буденності місце для нового, незвичного
- уміння розв'язувати всі завдання по-новому, нестандартно	3 2 1 0	невміння розв'язувати всі завдання по-новому, звичка до стандартних рішень
уміння підключати до розв'язання своїх завдань інших людей	3 2 1 0	невміння підключати до розв'язання своїх завдань інших людей
уміння придумувати, комбінувати щось нове	3 2 1 0	невміння придумувати, комбінувати щось нове

Самостійність - несамостійність

уміння орієнтуватися на власні сили при досягненні поставленої мети	3 2 1 0	невміння орієнтуватися на власні сили при досягненні мети
уміння постійно обходитися без сторонньої допомоги при вирішенні завдань	3 2 1 0	невміння постійно обходитися без сторонньої допомоги при вирішенні завдань, пошук такої допомоги в інших
уміння підтверджувати свою власну думку, позицію всупереч думці, позиції інших	3 2 1 0	невміння підтверджувати свою власну думку, позицію всупереч думці, позиції інших

Самовладання - відсутність самовладання

уміння зберігати ясність свідомості і мислення під час гніву	3 2 1 0	невміння зберігати ясність свідомості і мислення під час гніву
уміння зберігати ясність свідомості мислення під час горя і пригніченості	3 2 1 0	невміння зберігати ясність свідомості і мислення під час горя і пригніченості
уміння діяти правильно в стані гніву	3 2 1 0	невміння діяти правильно в стані гніву
уміння діяти правильно в стані горя і пригніченості	3 2 1 0	невміння діяти правильно в стані горя і пригніченості
уміння керувати почуттями гніву	3 2 1 0	невміння керувати почуттями гніву

уміння керувати почуттями горя і пригніченості, позбутися їх	3 2 1 0	невміння керувати почуттями горя і пригніченості, позбутися їх
уміння стримати, перебороти, врівноважити себе	3 2 1 0	невміння стримати, перебороти, врівноважити себе
уміння повністю контролювати свої дії та вчинки	3 2 1 0	невміння повністю контролювати свої дії та вчинки
- уміння знайти вихід з будь-якої ситуації	3 2 1 0	невміння знайти вихід з найпростішої ситуації

Витримка - відсутність витримки

уміння витримувати тривале напруження і довготривалу діяльність	3 2 1 0	невміння витримувати тривале напруження і довготривалу діяльність
уміння витримувати стомлення і продовжувати діяльність	3 2 1 0	невміння витримувати стомлення і продовжувати діяльність
уміння витримувати дію неочікуваних перешкод і продовжувати діяльність	3 2 1 0	невміння витримувати дію неочікуваних перешкод і припинення діяльності
уміння витримувати невдачі і продовжувати домагатися своєї цілі	3 2 1 0	невміння витримувати невдачі і продовжувати домагатися своєї цілі
уміння стримати, перебороти, врівноважити себе	3 2 1 0	невміння стримати, перебороти, врівноважити себе
уміння керувати своїми почуттями, емоціями в різних станах	3 2 1 0	невміння керувати своїми почуттями, емоціями в різних станах
уміння повністю контролювати свої дії та вчинки	3 2 1 0	невміння повністю контролювати свої дії та вчинки

Сміливість - боягузство

уміння перебороти страх відповідальності за свої дії і вчинки	3 2 1 0	невміння перебороти страх відповідальності за свої дії і вчинки
уміння перебороти страх перед ухваленням рішення	3 2 1 0	невміння перебороти страх перед ухваленням рішення
уміння перебороти страх перед виконанням рішень	3 2 1 0	невміння перебороти страх перед виконанням поставлених рішень
уміння піти на ризик, незважаючи на обставини	3 2 1 0	ніколи не йду на ризик

Наполегливість - м'якість

уміння доводити до кінця будь-яку справу	3 2 1 0	невміння доводити до кінця будь-яку справу, припинення на півдорозі
уміння підкоряти свою поведінку, настрій, бажання поставленій меті	3 2 1 0	невміння підкорити свою поведінку, настрій, бажання поставленій меті, відволікання від її виконання із-за відсутності бажання або раптових виниклих мотивів
уміння примусити себе займатися тим, що необхідно	3 2 1 0	невміння примусити себе займатися тим, що необхідно
уміння примусити себе займатися тим, що неприємно	3 2 1 0	невміння примусити себе займатися тим, що неприємно

Завзятість – відсутність завзятості

уміння переборювати труднощі з зовнішніми перешкодами	3 2 1 0	невміння переборювати труднощі з зовнішніми перешкодами
уміння переборювати труднощі в складностях діяльності	3 2 1 0	невміння переборювати труднощі в складностях діяльності
уміння переборювати труднощі, пов'язані з неправильними	3 2 1 0	невміння переборювати труднощі, пов'язані з неправильними заборонами

A.5

(для практичних співробітників ОВС)

Тема: “Професійна усталеність співробітника ОВС”.

Мета: виявити проблеми, пов'язані з професійною усталеністю співробітника ОВС.

Результати анкетування будуть проаналізовані та враховані в навчальному процесі.

Правила заповнення анкети

У верхньому правому кутку листа поставте номер взводу.

Уважно прочитайте питання (декілька разів), виберіть відповідь (можна декілька відповідей), що найбільше підходять, на Вашу думку, і обведіть відповідну букву (або декілька букв).

Якщо у Вас є своя особлива думка, то напишіть.

Анкету заповнюйте, будь ласка, акуратно, розбірливим почерком і, головне, щиро. Дякуємо Вам!

П и т а н н я

1. Чи відчуваєте Ви задоволеність від своєї службової діяльності?
А. макс. задоволеності,
Б. задоволеність,
В. незрозуміле, байдужне ставлення,
Г. незадоволеність,
Д. макс. незадоволеності.
2. Які емоції переважають у Вас під час службової діяльності?
а) захоплення; б) розпач; в) бридливість; г) задоволення; д) безсилля;
е) обурення; ж) гордість.
3. Чи володієте Ви прийомами саморегуляції, самоконтролю?
а) так; б) ні.
4. Які якості, властивості забезпечують професійну усталеність співробітника ОВС? (респондент описує власноручно)
5. Якими якостями і властивостями, необхідними для успішної діяльності співробітника ОВС, володієте Ви? (респондент описує власноручно).
6. Чи займаєтеся Ви спеціальним самовихованням для діяльності в ОВС?
а) так; б) ні.
7. Стаж Вашої служби в ОВС: ____ років

Додаток Б
Тест САН

Дайте оцінку своєму стану в даний момент, обвівши на шкалі цифру між протилежними по змісту характеристиками (в тому місці, яке в найбільшій мірі відповідає Вашому стану). Користуйтеся всім діапазоном шкали, рідше крайніми значеннями. Дякуємо Вам!

1. Самопочуття добре	С	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Погане
1. Почуваю себе сильним		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Слабким
2. Пасивний	А	1 2 3 4 5 6 7 8 9	Активний
3. Малорухливий		1 2 3 4 5 6 7 8 9	Рухливий
4. Веселий	Н	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Сумний
5. Настрій добрий		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Поганий
6. Працездатний	С	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Розбитий
7. Повний сил		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Знесилений
8. Повільний	А	1 2 3 4 5 6 7 8 9	Швидкий
9. Бездіяльний		1 2 3 4 5 6 7 8 9	Діяльний
10. Щасливий	Н	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Нещасний
11. Життєрадісний		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Похмурий
12. Напружений	С	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Розслаблений
13. Здоровий		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Хворий
14. Млявий	А	1 2 3 4 5 6 7 8 9	Захоплений
15. Байдужий		1 2 3 4 5 6 7 8 9	Схвильований
16. Піднесення	Н	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Пригніченність
17. Радісний		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Сумний
18. Після відпочинку	С	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Стомлений
19. Свіжий		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Знесилений
20. Сонливий	А	1 2 3 4 5 6 7 8 9	Збуджений
21. Бажання відпочити		1 2 3 4 5 6 7 8 9	Змагатися
22. Спокійний	Н	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Стурбований
23. Оптимістичний		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Песимістичний
24. Витривалий	С	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Стомлений
25. Бадьорий		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Млявий
26. Міркувати важко	А	1 2 3 4 5 6 7 8 9	Легко
27. Неуважний		1 2 3 4 5 6 7 8 9	Уважний
28. Сповнений надій	Н	9 8 7 6 5 4 3 2 1	Розчарований
29. Задоволений		9 8 7 6 5 4 3 2 1	Невдоволений

B. 1

1	А	Н	Т	А	Б	К	А		
				2	М	У	Ш	К	А
3	З	А	Т	В	О	Р			
4	Ш	Е	П	Т	А	Л	О		
	5	Ц	І	Л	И	К			

1. Деталь на рукоятці, без якої пістолет Макарова (ПМ) втрачає господаря.
2. Деталь на затворі, що служить для прицілювання.
3. Основна частина ПМ, одна із функцій

4. Не нюхає, але має носик; не звучить, але називається ...
5. Деталь на затворі, що служить для прицілювання.
6. Деталь ударно-спускового механізму, що все своє життя тільки те й робить, що ударяє.

7

1	Р	У	К	О	Я	Т	К	А	
			2	М	А	Г	А	З	И
		3	З	А	П	А	Л		
4	С	Т	Є	Ч	К	І	Н		
			5	З	У	Б			
		6	Т	О	К	А	Р	Е	В

1. Основна частина ПМ, що виконана з пластмаси.
2. Основна частина ПМ, що складається із чотирьох деталей.
3. Основна частина гранати, без якої граната – просто камінь.
4. Конструктор

5. Форма на подавачеві, функція якої – підняти затворну затримку, коли останній патрон діслано до патронника.
6. Конструктор радянського пістолета (1930 р.), що став основною зброєю офіцера під час Великої Вітчизняної війни.
7. Відстань між протилежними полями ствола.

В. 3

						7													
1	К	О	Р	П	У	С	8												
2	Р	У	К	О	Я	Т	К	А											
						3	В	У	С	И	К								
	4	З	А	Т	В	О	Р												
5	Ш	Е	П	Т	А	Л	О												
						6	К	Р	И	Ш	К	А							

1. Основна частина гранати.
2. Основна частина ПМ, що служить для тримання пістолета в руці.
3. Деталь чеки ручної гранати.
4. Основна частина ПМ, що запирає канал ствола.
5. Деталь ударно-спускового механізму, що має свою пружину.
6. Деталь магазину.
7. Основна частина зброї.
8. Деталь ударно-спускового механізму.

Дяченко В.І., Яворська Г.Х.

Професійна усталеність майбутніх співробітників міліції як складова їхньої соціально-професійної зрілості. Монографія. – Одеса: НДРВВ ПУПУ ім. К.Д.Ушинського, 2002. – 157 с.

ISBN 966-7375-47-9

Монографія має за мету навчити викладачів вищих закладів освіти «закритого типу» формувати у курсантів професійну усталеність до майбутньої фахової діяльності, зокрема, на заняттях з вогневої підготовки.

ББК 67.620-3(4Укр)

Наукове видання

Дяченко Василь Іванович
Канд пед н.

Яворська Галина Харлампіївна
Канд пед н., доцент

Професійна усталеність майбутніх співробітників міліції як
складова їхньої соціально-професійної зрілості
Монографія

Підписано до друку 12.01.02 р. Формат 60х84х16.
Папір друкарський. Тираж 100 прим. Зам. №3/2002 Гарнітура Times.
Надрук. на ризографі НДРВВ ОЮІ НУВС
м. Одеса, вул. Успенська, 1. тел. (0482) 22-03-25